

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАКАЗ

№1243 від 31 жовтня 2011 року

Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України

Відповідно до Закону України "Про загальну середню освіту", на виконання підпункту "і" пункту 2 статті 3 Указу Президента України від 30 вересня 2010 року №926 "Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні" та пункту 9 доручення Прем'єр-міністра України М. Азарова від 20 липня 2011 року №34184/2/1-11 до підпункту 10 пункту 2 частини першої Протокольного рішення за результатами засідання Громадської гуманітарної ради під головуванням Президента України В.Ф. Януковича від 30 червня 2011 року щодо поліпшення рівня виховного процесу у навчальних закладах, наказую:

1. Затвердити Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (далі - Основні орієнтири виховання), що додаються.
2. Міністру освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим, начальникам управлінь освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій:
  - 2.1. розробити заходи щодо практичного впровадження Основних орієнтирів виховання;
  - 2.2. здійснити інші дії, передбачені законодавством України, необхідні для поліпшення виховного процесу у навчальних закладах, підвищення відповідальності педагогічних працівників у справі виховання молодого покоління.
3. Інституту інноваційних технологій і змісту освіти (Удод О.А.) спільно з Національною академією педагогічних наук України забезпечити науково - методичний супровід впровадження Основних орієнтирів виховання.
4. Контроль за виконанням цього наказу покласти на заступника Міністра Жебровського Б.М.

Міністр

Д.В. Табачник

ЗАТВЕРДЖЕНО
наказ Міністерства освіти і науки,
молоді та спорту України
31.10.2011 №1243

ОСНОВНІ ОРІЄНТИРИ ВИХОВАННЯ УЧНІВ 1-11 КЛАСІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

І. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Процес становлення незалежної демократичної України з її прагненням стати повноправним членом європейської спільноти передбачає всебічне утвердження в суспільному та індивідуальному бутті цивілізованого життя на основі загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних засад життя українського народу. Тому мета сучасного освітнього процесу - не тільки сформувати необхідні компетенції, надати ґрунтовні знання з різних предметів, а й формувати громадянина, патріота; інтелектуально розвинену, духовно і морально зрілу особистість, готову протистояти асоціальним впливам, вправлятися з особистими проблемами, творити себе і оточуючий світ.

Виховання учнів у сучасній школі здійснюється в контексті громадянської і загальнолюдської культури, охоплює весь навчально-виховний процес, ґрунтується на свободі вибору мети життєдіяльності та поєднує інтереси особистості, суспільства і держави.

Орієнтири передбачають залучення учнів до різних форм творчої та суспільно корисної діяльності, зокрема: пізнавальної, оздоровчої, трудової, художньо-естетичної, спортивної, пропагандистської, ігрової, культурної, рекреаційної, екологічної, що організовуються у години дозвілля, тобто у позакласний час.

Метою основних орієнтирів виховання є створення цілісної моделі виховної системи на основі громадянських та загальнолюдських цінностей як орієнтовної для проектування моделей виховних систем у загальноосвітніх навчальних закладах України.

Для досягнення означеної мети передбачено реалізацію таких завдань:

- організація виховного процесу в класному колективі та в роботі з батьками на засадах проектної педагогіки;

- створення програми виховання для окремого класу з урахуванням індивідуально-педагогічних можливостей класних керівників, батьків, а також - результатів вивчення рівнів фізичного, соціального, психічного та духовного розвитку учнів;

- змістове наповнення програми виховання з урахуванням вікових особливостей учнів;

- задоволення базових потреб особистості вихованця (фізіологічних потреб, потреби в безпеці, любові та прихильності, визнанні та оцінці, в самоактуалізації) в умовах окремого загальноосвітнього навчального закладу;

- реалізація у процесі роботи особистісно орієнтованого, діяльнісного, системного, творчого та компетентнісного підходів до організації виховного процесу в шкільному та класному колективах;

- оптимальне поєднання форм організації виховної роботи: індивідуальної, групової, масової;

- створення належних умов для особистісного зростання кожного вихованця (створення ситуацій успіху та підтримки), його психолого-педагогічний супровід;

- співпраця з органами учнівського самоврядування, дитячими громадськими організаціями;

- інтеграція зусиль батьківської громади позашкільних закладів, представників державної влади, громадських та благодійних організацій, правоохоронних органів та установ системи охорони здоров'я.

Основні орієнтири виховання розраховані на весь період виховної діяльності з учнями окремого класу з урахуванням їх вікових, індивідуальних та психолого-педагогічних особливостей (для роботи з учнями 1-4, 5-9 та 10-11 класів).

Змістове наповнення основних орієнтирів виховання передбачає формування цінностей і ставлень особистості до себе і людей, суспільства і держави, природи і здоров'я, праці та мистецтва. Після кожної змістової лінії подаються характеристики вікових особливостей учнів, зміст та форми виховної діяльності, критерії і вимоги до виховних досягнень учнів. У змісті виховної діяльності запропоновано орієнтовні форми проведення виховних справ та їх тематика для різних вікових категорій з урахуванням інтересів, потреб, запитів класних керівників, батьків та дітей.

В основних орієнтирах виховання пропонуються форми роботи для роботи з окремими класними колективами. У проектній діяльності увага класного керівника (вихователя) акцентується на:

- розвитку творчої особистості дитини;

- виявленні та становленні індивідуальних особливостей школярів;

- рівні особистісно-виховних досягнень учнів;

- створенні відповідних умов у школі для всебічного розвитку учнів;

- функціонуванні системи медично-психологічного та соціально-педагогічного забезпечення процесу розвитку школярів.

У процесі виховання класний керівник (вихователь) керується особистісно орієнтованим підходом до здібностей, нахилів кожної дитини учня, тим самим створюючи умови для саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації на основі національних та загальнолюдських цінностей.

Виховання учнів реалізується у процесі організації:

- навчально-виховної діяльності;

- позаурочної та позакласної діяльності;

- позашкільної освіти;
- роботи органів учнівського самоврядування;
- взаємодії з батьками, громадськими організаціями, державними установами.

З цією метою створюються відповідні психолого-педагогічні умови у навчальному закладі, а саме:

- відповідність виховної практики засадам особистісно орієнтованої та гуманістичної парадигми освіти;
- ставлення до особистості дитини як до суб'єкта виховання;
- перцептивна, комунікативна, інтерактивна взаємодія всіх суб'єктів виховного процесу;
- творення необхідних умов для розвитку творчого потенціалу особистості, перспектив її саморозвитку в колективі;
- захист і підтримка інтересів особистості дитини;
- самоідентифікація та суспільно-значиме особистісне самовизначення дитини;
- стимулювання ініціативності та життєвої активності дитини;
- створення і набуття практичних навичок, необхідних для особистісної гармонізації;
- інтеграція виховних впливів освітнього середовища;
- практичне спрямування виховного процесу навчального закладу;
- культивування цінностей особистості.

Для кожної вікової категорії дітей прийнятними є використання індивідуальних (консультації), групових (тренінги, дискусії, дебати, ділові та рольові ігри), колективних (проекти) форм діяльності.

II. ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Основою сучасного виховного процесу є людина як найвища цінність. Провідною тенденцією виховання стає формування системи ціннісного ставлення особистості до соціального і природного довкілля та самої себе. Набирає сили тенденція гармонійного поєднання інтересів учасників виховного процесу: вихованця, котрий прагне до вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства, зусилля якого спрямовуються на всебічний розвиток особистості; держави, зацікавленої у тому, щоб діти зростали громадянами-патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі.

Сучасному вихованню має бути повною мірою властива випереджувальна роль у демократичному процесі державотворення, воно має стати засобом розвитку духовної культури, зупинення соціальної деградації, стимулом пробудження високих моральних якостей - совісті, патріотизму, людяності, почуття громадянської і власної гідності, творчої ініціативи тощо; засобом самоорганізації, особистісної відповідальності дітей та молоді; запорукою громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Нині значно розвинулись громадянські цінності виховання, освітні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій. Розширюється кількість суб'єктів виховного впливу, узгоджуються їхні дії. Поряд з ознаками позитивних змін у вихованні особистості загострилися і певні протиріччя, що спричинило виникнення нових суттєвих проблем.

Стан духовної культури і моралі суспільства, як у світі, так і в Україні, викликає занепокоєння. Корозія усталених духовних цінностей є наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правових, моральних, соціальних норм і за своїми масштабами становить глобальну соціальну проблему.

Відсутність у частини молоді навичок конструктивного спілкування, загальних принципів розуміння сутності найпростіших соціальних процесів і явищ призводить до конфліктів, стресових ситуацій, неадекватної соціальної поведінки. Як наслідок — "втеча молоді від реальної дійсності" в алкоголізм, наркоманію, віртуальне комп'ютерне середовище.

Результати опитування учнівської молоді та керівників навчальних закладів в Україні, що проведено у 2010 році в межах міжнародного проекту – «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України» свідчать, що:

- досвід курити цигарки мають від 20% до майже 78% опитаних (залежно від їхнього віку і місця навчання), пробували хоча б коли-небудь курити 55% опитаних хлопців і 41% дівчат, перші спроби курити серед хлопців найчастіше відбувалися в 11-річному віці, рідше – в молодшому віці, серед 7-8% опитаних перші спроби курити зробили в 13-15 років, 11% учнівської молоді курять щодня, а 4% - хоча б раз на тиждень;

- 46% респондентів вживали алкоголь протягом останнього перед опитуванням місяця (48% - серед хлопців, 45% - серед дівчат);

- досвід вживання марихуани або гашишу у своєму житті мали 16% учнівської молоді віком 15-17 років (24% - серед хлопців, 9% - серед дівчат), за останні 12 місяців вживали наркотичні речовини 8% опитаних (14% - серед хлопців, 4% - серед дівчат);

- 38% учнівської молоді щонайменше раз на рік брали участь у бійках, 32% - зверталися до медиків із травмами, майже 42% не рідше одного разу на 2 місяці потерпали від образ і 47% ображали інших учнів/студентів свого навчального закладу;

- 42% опитаної учнівської молоді віком 15-17 років мають досвід статевого життя (55% серед хлопців, 31% серед дівчат), від 7 до 15% підлітків (залежно від місця навчання) вступали в статеві стосунки до 15 років.

Отримані результати поширеності тютюнокуріння та вживання алкоголю, зростання кількості долучених до цього дівчат, рівень вживання наркотиків, збільшення кількості випадків насильства, зменшення віку початку статевого життя і збільшення чисельності учнівської молоді, яка практикує статеві контакти свідчать про нагальну потребу посилити ефективність профілактичної роботи за цими складовими.

Соціальні умови, що продукують меркантильність і цинізм, призводять до деформації системи цінностей у доволі значній кількості громадян України. Знецінюється одвічне: любов, сім'я, культурні цінності; гіпертрофується матеріальне та культивуються особисті потреби і задоволення. Зниження рівня суспільної та особистої моралі, раннє статеве життя ведуть до формування особистості, котра не здатна створити міцну сім'ю, народити і виховати дітей. Як наслідок - поглиблюється демографічна криза.

Складні проблеми постали перед інститутом сучасної сім'ї. Діти, які виростають у неблагополучних сім'ях, недостатньо соціально зрілі, агресивні, а тому адекватно не сприймаються однолітками, що утруднює їхній особистісний розвиток.

ІІІ. МЕТА, ЧИННИКИ, ПРОЕКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД, СТРУКТУРА МОДЕЛІ, ПРИНЦИПИ, ТА ЗМІСТ ВИХОВАННЯ

Мета виховання

Метою виховання є формування морально-духовної життєво компетентної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал. Виховна мета є спільною для всіх ланок системи виховання та є критерієм ефективності виховного процесу.

У процесі привласнення особистістю вироблених людством морально-духовних цінностей коригується її потребнісна, когнітивна та діяльнісна сфери. Сучасна психолого-педагогічна наука вважає джерелом мотивації вчинків людини, її поведінки систему та ієрархію внутрішніх цінностей. У психічно здорової людини ця система має три рівні: на нижчому рівні — особисті та матеріальні цінності (власні потреби, задоволення); на середньому — культурні цінності (мистецтво, наука, загальнонародні надбання, правопорядок); на вищому — духовні цінності (ідеали, ціннісні настанови, обов'язок перед суспільством). Загальній меті виховання підпорядковується спеціально спроектована система супідрядних, поетапно конкретизованих цілей за напрямками виховання, сконцентрованих на вихованні цінностей природи, культури, соціальних цінностей та особистісних цінностей.

Чинники сучасного виховання

Першим і найважливішим чинником виховання є сім'я, яка стоїть у центрі глобальних економічних, політичних та культурних змін, які відбуваються у державі і являється тією найменшою клітиною у житті суспільства, його основою, яка через власну культуру, мову, цінності виявляє значний вплив на виховання підростаючого покоління.

Другим важливим чинником є школа, яка сьогодні покликана, в першу чергу, стати осередком виховання, в тому числі, самовизначення і самореалізації кожної особистості. У навчально-виховному процесі головний акцент має перенестись із засвоєння певної кількості знань на виховання особистості з урахуванням її унікальної природи, і вже на цій основі формувати у неї моральні цінності, творчу і самотворчу діяльність.

Успішність виховання школярів великою мірою залежить від особистості вчителя, який повинен володіти високими моральними якостями, ґрунтовними знаннями, педагогічними технологіями, здатністю отримувати додаткові знання, необхідні для практичної діяльності.

Критеріями педагогічної культури є визнання особистісних пріоритетів та інтересів дитини; усвідомлення гуманістичних цінностей педагогічної професії, емпатія, готовність до морального вибору, тактовність, волева регуляція, дотримання норм учительської етики, уміння рішуче діяти у конфліктних ситуаціях.

Водночас несприятливими чинниками, які гальмують процес виховання підростаючого покоління є брак знань, педагогічного досвіду, низький рівень життя, егоїзм, невизначеність сфери етичних взаємин вчителів, розбіжності у декларованих цінностях та цінностях життя, пріоритет особистісного перед професійним, порушення етичних норм тощо.

Виховання дітей як в сім'ї, так і в школі повинно враховувати індивідуальні здібності і нахили, здійснюватись рідною мовою, в атмосфері доброзичливості і взаєморозуміння, з опорою на народні і сучасні педагогічні надбання, національну і світову культуру, вселюдські і національні моральні цінності.

Важливим чинником у вихованні дітей виступають і соціальні інститути (позашкільні заклади, психологічні служби, інститути підвищення кваліфікації педагогічних працівників тощо), які виступають суб'єктами виховання дітей і дають змогу покращувати та корегувати виховання школярів.

Взаємодія всіх учасників виховного процесу забезпечує педагогічні умови ефективного виховання школярів. Можна виділити суспільні, культурні, педагогічні та родинні умови виховання у молодших підлітків.

Так, до суспільних умов можна віднести вплив державної політики, Конституції і основних законів, суспільних пріоритетів, соціального становища родини, інформативного оточення.

Культурні умови включають: врахування особливостей національного менталітету, історії народу, його світогляду, ставлення до духовної спадщини зокрема мистецтва, релігії, різноманітної творчої і добродійної діяльності.

Педагогічні умови повинні враховувати особливості впливу школи, сім'ї і соціальних інститутів. Створення необхідних умов на рівні школи передбачає визначення мети виховання, створення навчальних і виховних програм,

спеціальну підготовку вчителів, організацію педагогічної і психологічної допомоги сучасній родині у вихованні підростаючого покоління.

На рівні родини – рівень вихованості самих батьків, ступінь їх готовності до виховання власних дітей, вибір доцільного педагогічного впливу, спосіб родинного життя, традиції, проектування життє- і самотворення кожного члена родини, а також особисті якості, світоглядні позиції, життєвий досвід і можливості самореалізації.

Проектно-технологічний підхід у вихованні

Зміст та організація виховного процесу визначаються його метою як очікуваним ідеальним результатом. Кінцева мета виховання поетапно конкретизується з урахуванням: індивідуально-психологічних особливостей вихованців; особливостей їх сімейного виховання; віку; статі; національної та релігійної приналежності; соціально-економічних та географічних умов; особливостей найближчого соціального оточення; специфіки навчального закладу та наявних ресурсів для здійснення виховної роботи.

Особистісне долучення вихованців до спільної з вихователем діяльності у процесі застосування сучасних виховних технологій здійснюється через розв'язання соціально-моральних завдань, що ставлять вихованців з умови свідомого вибору і практичної реалізації особистісної позиції, стилю поведінки.

Процес виховання окрім власне наукового підходу складається з творчих актів, засадами яких є відчуття вихователем конкретної життєвої ситуації, його такт.

Складовими виховних технологій є форми організації та способи виховання. Процес виховання здійснюється у певних організаційних формах (індивідуальні, групові, колективні, масові).

Реалізація сучасних технологій виховної роботи у практиці можлива на основі проектування розвитку особистості вихованця. Застосування проектно-технологічного підходу до здійснення процесу виховання у навчальному закладі дозволяє: а) практично реалізувати індивідуальний підхід; б) планувати і прогнозувати результати виховних впливів; в) обирати найбільш ефективні для даного учня або класного колективу форми і методи виховної роботи; г) об'єктивно оцінювати ефективність і результативність виховної роботи. Таким чином відбувається перехід від "педагогіки заходів" до педагогіки цілеспрямованого і свідомого формування особистісних рис і якостей молодої людини. Основними елементами виховної технології (див. табл. 1) виступають: конкретизована (конкретна) мета виховної діяльності (1); завдання, що конкретизують дану мету (2); цільова група виховної діяльності (конкретний учень, група, клас, школа) (3); очікуваний кінцевий результат (4); критерії, за якими будуть оцінюватись результативність та ефективність виховних впливів (5); власне зміст виховної діяльності як спільної діяльності вихователя і вихованця (6);

форми виховання (7); методи здійснення виховної роботи (8); часовий проміжок, протягом якого буде здійснюватись виховна робота за даним проектом (9).

Кінцевим результатом реалізації усякого виховного проекту мають бути життєві компетентності учнів, тобто сформована можливість діяти у конкретній життєвій ситуації відповідно до власних цінностей, ставлень та переконань.

Таблиця 1. Орієнтовна структура виховної технології.

Мета виховання	Завдання	Цільова група	Кінцевий результат	Критерії	Зміст діяльності	Форми	Методи	Час
1	2	3	4	5	6	7	8	9

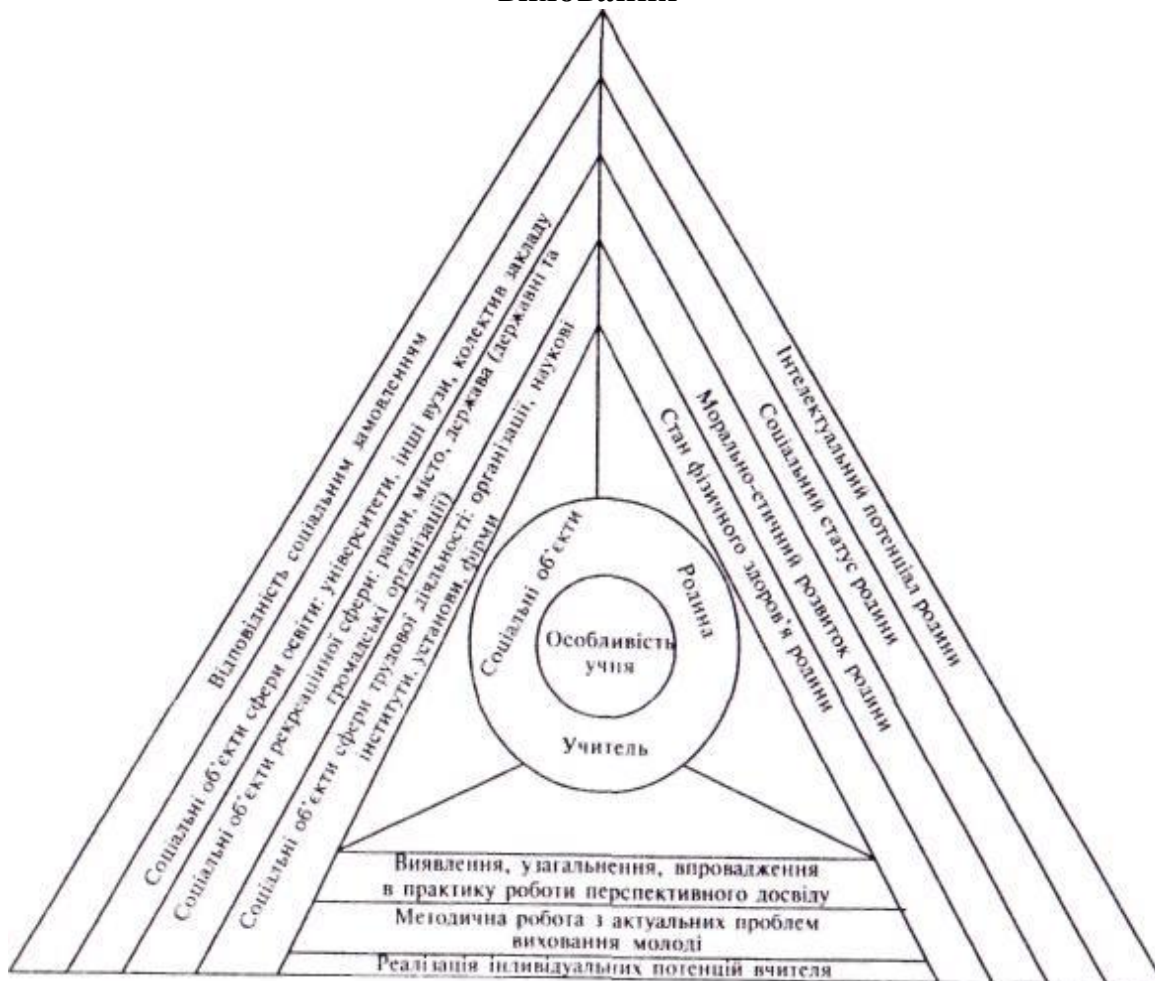
Такий підхід дає можливість оцінити ефективність проведеної виховної роботи на кожному віковому етапі розвитку вихованця. Оцінка здійснюється через порівняння очікуваних результатів виховної роботи з її реальними результатами. При цьому стає можливою оцінка ефективності виховання як окремої особистості, так і класу та школи в цілому.

Пріоритет унікальності кожної особистості вихованця вимагає відповідального ставлення до технологізації виховного процесу, високого професіоналізму і відповідальності педагога.

Структура виховної моделі національного виховання

Виховна система — це цілісний організм, який виникає у процесі інтеграції основних компонентів виховання (мета, суб'єкти виховання, їх діяльність, спілкування, відносини, кадровий потенціал, матеріальна база), що сприяє духовному розвитку і саморозвитку особистості, створенню своєрідного, за визначенням К.Ушинського, "духу школи".

Рис. 1. Структура виховної моделі національного виховання

Серцевиною виховного процесу є особистість — її нахили, здібності, потреби, інтереси, соціальний досвід, самовідданість, характер.

Одним із визначальних принципів виховної системи є взаємозв'язок впливів: родини; вчителя; соціальних об'єктів; довкілля (освітнього простору).

Родина, її цінності є складниками суспільства, яке будується на родинних принципах співжиття, дбайливого ставлення до дитини на тих чинниках, що допомагають розкрити творчий потенціал дитини.

Залучення до співпраці управлінської, духовної, культурно-мистецької еліти та громадських інституцій створює унікальне середовище координації та інтеграції всіх ланок виховної системи.

Розуміючи українську національну систему виховання як самобутнє і водночас споріднене з вселюдським культурно-історичне явище, спрямоване на виховання свідомого громадянина, патріота.

Основні принципи виховання

Принцип національної спрямованості. Передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідного краю, свого народу, шанобливе ставлення до його культури; повагу, толерантне ставлення до культури всіх народностей, які проживають в Україні.

Принцип культуровідповідності. Вихованець і педагог спільними зусиллями перетворюють зміст історичного морально-етичного досвіду людства на систему відкритих проблем. Така проблематизація моральної культури слугує джерелом особистісного розвитку дитини, умовою засвоєння нею загальнокультурних надбань, а саме виховання здійснюється як культурологічний процес, формування базису культури особистості.

Принцип цілісності. Виховання організовується як системний педагогічний процес; спрямовується на гармонійний та всебічний розвиток особистості, формування в неї цілісної картини світу. Передбачає наступність в реалізації напрямів та етапів виховної роботи на різних освітніх рівнях: охоплює всі сфери життєдіяльності дітей та учнівської молоді; здійснюється різними соціальними інститутами, а також у навчальній та позанавчальній діяльності.

Акмеологічний принцип. Вихователь будує виховний процес так, щоб вихованець засвоїв найвищі морально-духовні цінності; створює умови для оптимальної самореалізації підростаючої особистості, розвитку її індивідуальних можливостей і здібностей. Напрями виховної роботи втілюються у відповідних результатах — міцно й органічно засвоєних загальнолюдських і національних цінностях, стратегії життя, яка передбачає постійний рух до здійснення нових, соціально значущих задумів; формування умінь долати труднощі, прогнозувати наслідки своїх учинків; здатності свідомо приймати рішення.

Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Учасники виховного процесу є рівноправними партнерами у процесі спілкування, ставляться уважно до поглядів один одного, визнають право на відмінність, узгоджують свої позиції. Вихователь уникає жорстких приписів, не ставить до вихованця як до пасивного об'єкта своїх впливів; зважає на його психічний стан, життєвий досвід, систему звичок і цінностей; виявляє емпатію, вдається до конструктивних та продуктивних виховних дій; схильний до творчості та педагогічної рефлексії.

Принцип адекватності виховання до психологічних умов розвитку особистості. Вихователь зосереджує свою увагу на дитині, бере до уваги її вікові та індивідуальні особливості, не форсує її розвитку, задовольняє фундаментальні потреби дитини (у розумінні, визнанні, сприйнятті, широкому ставленні до неї); виробляє індивідуальну програму її розвитку; стимулює розвиток в особистості свідомого ставлення до своєї поведінки, діяльності, життєвого вибору.

Принцип особистісної орієнтації. Означає, що загальні закони психічного розвитку проявляються у кожній дитини своєрідно і неповторно. Педагог культивує у зростаючої особистості почуття самоцінності, впевненості у собі, визнає її право на вільний розвиток та реалізацію своїх здібностей; не обмежує її в правах почуватися індивідуальністю; виробляє оптимістичну стратегію розвитку кожного вихованця; спрямовує зусилля на розвиток світогляду, самосвідомості, культури потреб, емоційної сприйнятливості, довільної поведінки, базових якостей особистості.

Принцип превентивності. Держава, соціальні виховні інститути та громадські об'єднання здійснюють профілактику негативних проявів поведінки дітей та учнівської молоді, допомагають їм виробити імунітет до негативних впливів соціального середовища. При цьому має бути забезпечена система заходів економічного, правового, психолого-педагогічного, соціально-медичного, інформаційно-освітнього характеру з формування позитивних соціальних настанов, запобігання вживанню наркотичних речовин та різному прояву деструктивної поведінки, відвернення суїцидів та формування навичок безпечних ставих стосунків.

Принцип технологізації. Виховний процес передбачає науково обгрунтовані дії педагога та відповідно організовані ним дії вихованців, підпорядковані досягненню спеціально спроектованої системи виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості та ведуть до кінцевої мети виховання. Побудований таким чином виховний процес має ознаки проєктивності, певною мірою гарантує позитивний кінцевий результат.

Вказані принципи складають певну систему. Кожний принцип як важлива складова системи, взаємопов'язаний з іншими, їх гармонійне поєднання є запорукою ефективного виховного процесу.

Зміст виховання

Сучасний зміст виховання дітей та учнівської молоді в Україні — це науково обгрунтована система загальнокультурних і громадянських цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе. Виховання здійснюють для ідентифікації вихованця із загально визнаними цінностями і якостями та самореалізації його сутнісних сил. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власне ставлення.

Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у патріотизмі, правосвідомості, політичній культурі та культурі міжетнічних відносин.

Патріотизм виявляється в любові до Батьківщини, свого народу, турботі про його благо, сприянні становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовності відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею, повазі до українських звичаїв і обрядів, усвідомленні спільності власної долі з долею Батьківщини, досконалому володінні української мовою.

Розвинена правосвідомість виявляється в усвідомленні особистістю своїх прав, свобод, обов'язків, свідомому ставленні до законів та державної влади.

Політична культура — це політична компетентність (наявність знань про типи держав, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему), а також яляльней водночас вимогливе ставлення громадянина до держави, її установ, органів влади, здатність

брати активну участь у хваленні політичних рішень. Культура
між етнічних відносин передбачає поважне ставлення до дітей та української молоді
доправ людини; сформованість інтересу до представників інших народів;
толерантне ставлення до їхніх цінностей, традицій, мови, вірувань;
вміння гармонізувати свої інтереси з
етнічними та релігійними групами заради громадянської злагоди.

У молодшому шкільному віці у дитини формується здатність пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого об'єднання; як учня, жителя міста чи села; виховується любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи; до рідного слова та державної мови, побуту, традицій, культурних особливостей як рідного, так й інших етносів українського народу.

У підлітковому віці виховується духовно-осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

Тому у старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність і дієвість. Старшокласники не лише ідентифікують себе з українським народом, але й прагнуть жити в Україні, пов'язати з нею свою долю, служити Вітчизні на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати Конституцію України і дотримуватися Законів; володіти рідною та державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість.

Ціннісне ставлення до людей виявляється у моральній активності особистості, прояві відповідальності, чесності, працелюбності, справедливості, гідності, милосердя, толерантності, совітливості, терпимості до іншого, доброзичливості, готовності допомогти іншим, обов'язковості, добросовісності, ввічливості, делікатності, тактовності; вмінні працювати з іншими; здатності прощати і просити прощення, протистояти виявам несправедливості, жорстокості. Показник моральної вихованості особистості — це єдність моральної свідомості та поведінки, єдність слова і діла, наявність активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

Характер ставлення особистості до соціального довкілля змінюється з віком. У молодшому шкільному віці дитина оволодіває елементарним вмінням та навичками підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів; здатністю брати до уваги думку товаришів та опонентів; орієнтацією на дорослого як носія суспільних еталонів та морального авторитета. У підлітковому віці зростає цінність дружби однолітками, відбувається емансипація від безпосереднього впливу дорослих, розширюється сфера соціального спілкування, засвоюються суспільні цінності, формуються соціальні мотиви поведінки, виникає критичне ставлення до людей як регулятор поведінки. У юнацькому віці збільшується кількість виконуваних старшокласником соціальних ролей, зростають вимоги до відповідальності за дії та вчинки,

формується мотив самовизначення, вдосконалюється вміння керуватися свідомо поставленою метою, зростає роль самостійних форм діяльності: формується суспільна активність.

Ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках: усвідомленні функцій природи в житті людини та її самоцінності; почутті особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності з них; здатності особистості гармонійно співіснувати з природою; поводитися компетентно, екологічно безпечно; критичній оцінці споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, появи екологічної кризи; вмінні протистояти проявам такого ставлення доступними способами; активній участі у практичних природоохоронних заходах: здійсненні природоохоронної діяльності з власної ініціативи; посиленню екологічного просвітництва. Ціннісне ставлення до природи і формоване на його основі екологічне культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку.

Ставлення вихованців до природи має специфічні вікові особливості. **Молодшому шкільному віку** властиве непрагматичне ставлення, що ґрунтується на суб'єктивізації, коли природні об'єкти стають "значущими іншими"; посилюються мотиви спілкування з природою. **Для підліткового віку** характерне ставлення до природи як до об'єкта охорони, а не користі. Наприкінці цього віку виникає "об'єктна" настанова користі. При цьому виявляється суперечливість у ставленні до природи: прагматичні настанови декларуються природоохоронними мотивами. **Юнацькому віку** властиве об'єктно-непрагматичне ставлення до природи, що ґрунтується на естетичній настанові.

Ціннісне ставлення до мистецтва формується у процесі естетичного виховання і виявляється у відповідній ерудиції, широкому спектрі естетичних почуттів, діях і вчинках, пов'язаних з мистецтвом. Особистість, якій властиве це ставлення, володіє системою елементарних мистецьких знань, адекватно сприймає художні твори, здатна збагнути та виразити власне ставлення до мистецтва, прагне там і здійснювати творчу діяльність у мистецькій сфері.

Естетичне виховання спрямоване на розвиток у зростаючої особистості широкого спектра почуттів—здатності збагнути та виразити власне ставлення до мистецтва. Важливим є сприймання об'єктів довкілля як естетичної цінності, ерудиція у галузі мистецтва (володіння системою елементарних мистецьких знань, понять, термінів, адекватне сприйняття художніх творів, творча діяльність в мистецькій сфері), власний погляд на світ, здатність радіти за інших як ознака духовної зрілості.

Використовуючи мистецтво як основний чинник естетичного виховання, педагог враховує вікові особливості школярів: відкритість **учнів початкової школи** до сприймання художніх творів, їхню емоційну мобільність та

готовність з насолодою виконувати творчі завдання; концентрацію *підлітків* на пізнанні свого внутрішнього світу, а отже, використанні мистецтва як засобу духовного становлення, що проходить шлях від почуттєвого сприймання до осмислених естетичних дій; усвідомлення *старшокласниками* (вік, коли почуття набувають якісно нового характеру, переживання стають змістовнішими і доволі глибоко впливають на емоційне сприйняття життя) того факту, що мистецтво безпосередньо пов'язане з життям народу, його культурою.

Ціннісне ставлення до праці є визначальною складовою змісту виховання особистості, що спрямована на формування у неї розуміння особистої значущості праці як джерела саморозвитку і самовдосконалення.

Ціннісне ставлення до праці, складний змістовно-синтетичний компонент особистості, який включає в себе ставлення дітей та учнівської молоді до праці як однієї з важливих життєвих потреб, почуття задоволеності працею й наявності сукупності найважливіших моральних якостей, що визначають ставлення до трудової діяльності загалом (працьовитість, відповідальність, охайність, бережливість, вміння раціонально розподіляти робочий час і т.п.).

Трудове виховання – це процес цілеспрямованого й усвідомленого прилучення зростаючої особистості до суспільних цінностей праці, які формуються у неї за допомогою пізнавальних і конкретно перетворювальних видів діяльності перманентно зростаючої складності.

Рівень розвитку трудової вихованості визначає ініціативність й активність учня на уроках, вміння зосередити свої зусилля на подоланні труднощів, пов'язаних із навчальною діяльністю й самоосвітою, вмінням знаходити свої місце у працюючому колективі, допомоги ближнім, ставленні до оточуючих, володіння комунікативними навичками, позитивна взаємодія з учителями, працьовитість у всіх формах трудової діяльності, ретельність та сумлінність виконання доручень, негативне, критичне ставиться до власного ледарства та ледарства оточуючих, прояв бережливості в процесі будь-якої діяльності, охайність, вміння раціонально розподіляти робочий час, здатність до продуктивної діяльності, прояв об'єктивного самоконтролю.

Провідною метою трудового виховання у *початковій школі* є виховання у молодших школярів позитивного ставлення до праці засобами організації різноманітних форм предметно-перетворювальних практичних дій. При цьому має відбуватися розвиток особистості, набуття молодшими школярами первинних уявлень про важливість праці для них самих, родини і суспільства в цілому, засвоєння правил безпеки життя під час виконання трудових завдань, пропедевтичне ознайомлення із сучасним світом професій.

Мета трудового виховання у *основній школі* полягає у формуванні розуміння учнів значення правильного вибору професії для особистості та сучасного суспільства; уявлень про сучасний ринок праці, знань про складові головного та резервного професійного плану; відмінності між окремими напрямками профільного навчання у старшій школі; навичок пошуку необхідної інформації про можливості продовження навчання за обраним

профілем і побудови індивідуальної освітньої траєкторії.

Метою трудового виховання у *старшій школі* є формування в учнів готовності до свідомого професійного самовизначення та морально-психологічна підготовка до майбутньої професійної діяльності.

Ціннісне ставлення до себе передбачає сформованість у зростаючої особистості вміння цінувати себе як носія фізичних, духовно-душевних та соціальних сил. Воно є важливою умовою формування у дітей та учнівської молоді активної життєвої позиції.

Ціннісне ставлення до свого фізичного "Я" — це вміння особистості оцінювати свою зовнішність, тілобудову, поставу, розвиток рухових здібностей, фізичну витривалість, високу працездатність, функціональну спроможність, здатність відновлювати силу після фізичного навантаження, вольові риси, статево належність, гігієнічні навички, корисні звички, стан свого здоров'я та турбуватися про безпеку власної життєдіяльності, вести здоровий спосіб життя, активно відпочивати.

Ціннісне ставлення до свого психічного "Я" передбачає вихованість у дітей та учнівської молоді культури пізнання власного внутрішнього світу — думок, переживань, станів, намірів, прагнень, цілей, життєвих перспектив, ідеалів, цінностей, ставлень. Важливо навчити зростаючу особистість сприймати себе такою, якою вона є, знати свої позитивні і негативні якості, сприяти формуванню у неї реалістичної Я-концепції, готовності та здатності до самовдосконалення, конструктивної самокритичності.

Ціннісне ставлення до свого соціального "Я" виявляється у таких ознаках: здатності орієнтуватися та пристосовуватися до нових умов життя, конструктивно на них впливати; визначенні свого статусу в соціальній групі, налагодженні спільної праці з дорослими та однолітками; вмінні запобігати конфліктам, справедливому і шляхетному ставленні до інших людей; позиції активного суб'єкта громадянського суспільства, який може і має впливати на долю країни.

Характер ціннісного ставлення особистості до себе істотно змінюється з віком. У *молодшому шкільному віці* розвивається рефлексія, формується вміння оцінювати себе як предмет змін. У *підлітковому віці* формується прагнення до самоствердження, з'являється хворобливе переживання неспіху, зростає роль самооцінки в регуляції поведінки. У *юнацькому віці* актуалізується потреба у самовизначенні, оцінці своїх здібностей і можливостей; виникає процес визначення сенсу життя та свого місця в ньому.

Виховний простір розвитку особистості

Головне завдання сьогоденної практики — створення виховного простору. Виховний простір — це не тільки середовище, а й духовний простір учня і педагога, це простір культури, що впливає на розвиток особистості. У ньому має бути представлений весь спектр цінностей культури і культурних форм життя. Це простір соціальних, культурних, життєвих виборів особистості, котра самореалізується у різних виховних

середовищах (академічне середовище, клубне, середовище творчих майстерень тощо).

Основні вимоги до створення виховного простору:

- психологізація як здатність враховувати у комплексі всі зовнішні й внутрішні впливи на дитину й одночасно творити духовно-творче розвивальне середовище, нейтралізуючи негативні з них та посилюючи позитивні;

- відкритість до соціуму, діяти у співпраці з сім'єю, громадськістю;

- залучення дітей до розв'язання суспільно значущих і особистісних життєвих проблем, формувати досвід громадянської поведінки;

- розвиток творчого потенціалу всіх суб'єктів навчально-виховного процесу;

- спонукання школярів до самостійного розв'язання власних життєвих проблем у нестабільному суспільстві;

- життєтворчість як здатність забезпечити дитині можливість облаштувати власне життя, творити колективні та міжособистісні взаємини;

- педагогічна культура вчителів і вихователів, невід'ємними особливостями якої є людяність, інтелігентність, толерантність, розуміння, здатність до взаємодії;

- педагогічний захист й підтримка дітей у розв'язанні їхніх життєвих проблем та в індивідуальному саморозвитку, забезпечення їхньої особистісної недоторканності та безпеки;

- самореалізація людини в особистісній, професійній та соціальній сферах її життєдіяльності.

Педагогічне спілкування має спиратись на передову, прогресивну мораль – гуманістичну, в основі якої лежить демократизм, розумність, природність, ми відводимо першочергове місце принципу гуманізму. Він передбачає визнання того, що людина – найвища цінність на Землі; передбачає опору на особистість, яка здатна до самореалізації, самовдосконалення; розглядає самоцінність особистості як результат її власного саморозвитку, самовиховання. У спілкуванні – це вміння знайти гідне, схвальне, добре в іншій людині, вміння цінувати в інших індивідуальне, неповторне.

В основі педагогічного спілкування лежить плюралізм. Він полягає у вмінні і можливості толерантно ставитись до світогляду, переконань, позицій, думок і почуттів інших людей, не ображати, не принижувати їх гідності, визнавати, що кожна людина може змінитись, якщо вона помиляється, має можливість морального зростання. Це терпимість, толерантність, яка допомагає гуманізувати міжособистісні стосунки, робить їх людяними, природними, невимушеними, доброзичливими; це передумова для плідного співробітництва між людьми, визначальна умова для реалізації плюралізму думок, встановлення діалогу; це й гуманне ставлення до представників інших традицій і моральних звичок, вірувань.

IV. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ

Початкова школа

Молодший шкільний вік є важливим у становленні особистості дитини, бо саме тоді закладаються основи особистісного розвитку учнів початкової школи.

Віковими особливостями дітей 1-4 класів можна вважати: незначний соціальний та моральний досвід, підвищену емоційність, вразливість і водночас пластичність до морально-етичних впливів, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно розширювати коло спілкування. Тому узгодження поведінки та усвідомлення моральних явищ життя характеризуються емоційними узагальненнями, аналізом ситуацій та вчинків, які відповідають загальнолюдським етичним цінностям. Розрив між знаннями моральних принципів і відповідною поведінкою — найхарактерніша властивість дитини цього віку. Подальшого розвитку набуватимуть такі моральні почуття: провини, сорому, обов'язку, відповідальності, справедливості, власної гідності, сумління.

Основними потребами дитини в початкових класах є необхідність: у спілкуванні з людьми, в емоційному контакті, визнанні, оцінці своїх дій та вчинків, виявленні власних позицій у ставленні до інших, світу, у дружбі, товариській, повазі до особистості, самоповазі, набутті нових знань та вмінь для пізнання довкілля.

Перед вчителем постає важливе завдання: вирізнити мотив вчинку, роз'яснюючи дитині його сутність і правильність в різних типових життєвих ситуаціях, даючи їй можливість емоційного "переживання" разом із практичним застосуванням отриманих знань.

Беручи участь у спільних видах діяльності, учні вчаться будувати свої взаємини з однолітками, входити в колектив ровесників. У них виникає потреба до взаємовимогливості та взаємодопомоги.

На цьому віковому етапі у дитини формується ядро особистості (моральні почуття, цінності, переконання), відбувається набуття досвіду моральної поведінки. Вона вчиться не лише виконувати вимоги колективу, а й бере активну участь у постановці вимог, виборі доручень, справи, яка їй до душі. В учнів виникає ще одне новоутворення — відносно стійкі форми поведінки і діяльності, які в майбутньому становитимуть основу формування її характеру.

Після закінчення першого класу в частини дітей не до кінця сформовані особистісні новоутворення, що є характерними для дошкільнят, а саме:

- недостатнє усвідомлення сприйняття шкільного життя, необхідності впорядкувати та організувати його за певними законами і правилами співжиття;

- недостатнє усвідомлення внутрішньої етичної інстанції, такої як совість (орієнтування лише на зовнішній контроль з боку дорослих, невміння діяти самостійно), що викликає у школярів почуття невпевненості у собі, спричиняє конфлікти у спілкуванні;

- відсутність переваг та продуманих дій над імпульсивними (стримування бажань відбувається лише в разі очікування винагороди чи покарання);

- несформованість адекватної самооцінки.

Вчителеві в другому класі слід продовжувати виховну роботу, спрямовану на корекцію цих недоліків з метою будівництва специфічних для молодших школярів особистісних новоутворень: довільність психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексію, інтелектуалізацію життя дитини.

У вчинках дітей наприкінці другого року навчання вже проглядається позиція у ставленні до того, що їх оточує. Розвиваються і змінюються внутрішні етичні інстанції, формуються моральні мотиви поведінки; розвивається здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співдіяти з дорослими та однолітками.

Молодший шкільний вік (за І.Д. Бехом) виявляється сприятливим щодо виховання у дитини фундаментального для її морального розвитку новоутворення, яким є здібність цінувати особистість людини.

Головним новоутворенням навчальної діяльності є формування теоретичного мислення дитини, що знаходить відповідне вираження і в рівні сформованості у дітей особистісних моральних якостей, першооснов багатьох моральних понять: доброти (гуманності), людяності, милосердя, чуйності, співчуття, чесності, справедливості, терпеливості та ін.

Формування особистості молодшого школяра значною мірою визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, згідно з яким моральні правила і норми дитина засвоює активно, в процесі діяльності та спілкування з дорослими, однолітками, старшими та молодшими дітьми. Основна функція її полягає в тому, що в ній набувається досвід ставлення дитини до світу, до людей, до самої себе.

Виховання молодших школярів здійснюється у процесі навчально-пізнавальної діяльності як провідної шляхом внесення ціннісних складових у зміст навчальних предметів, відведення належного місця "спільно-взаємодіючій діяльності" як на уроках, так і в позаурочний час; гуманізації взаємин у системах "учитель — учень", "учень — учень"; використання вчителем демократичного стилю спілкування з учнями; створення умов для творчої самореалізації кожної особистості.

Важливим є особистісно орієнтований підхід у вихованні молодших школярів, оскільки для дітей цієї вікової групи характерна особлива чутливість до морально-етичних впливів, а надто сприйняття норм культурної поведінки, спілкування, мовного етикету, культури взаємовідносин.

Дуже часто внутрішнє самопочуття, емоційний настрій дитини залежить від особистості вчителя початкових класів, оскільки для учнів 1-2-х класів

учитель залишається центральною фігурою, арбітром, авторитетом. Лише в 3-4-х класах самооцінка, оцінка однолітків починає переважати оцінку вчителя.

Зовнішнім вираженням позиції дитини є участь її у різноманітних ситуаціях дитячого життя. Вона виявляється залежно від очікувань вчителя і дитини. Діти з невиправданими очікуваннями часто стають агресивними або, навпаки, пригніченими; боязкими або недовірливими, соціально інфантильними або неспокійними. Ці аспекти необхідно враховувати у роботі з дітьми та батьками.

Головне завдання вчителя — навчитись створювати і використовувати у шкільному житті ситуації, в яких знання і дії були б злиті та дозволили б фіксувати динаміку духовно-морального розвитку дитини, суть якого полягає у вмінні дитини самостійно, а іноді за допомогою вчителя, реалізувати свої здібності до практичної діяльності. Вчитель має допомогти дитині розвиватись від елементарних навичок поведінки до більш високого рівня, для якого необхідні самостійність у прийнятті рішень і моральний вибір.

Ефективність різних видів виховання залежить від спрямованості виховного процесу, форм і методів його організації. Пріоритетними для учнів початкових класів є активні методи, що спрямовані на самостійний пошук істини та сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості.

Оскільки у молодшому віці у дітей домінує образне мислення, то найбільш характерними **є такі форми діяльності:** ситуаційно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, інсценування, гра-бесіда, гра-мандрівка, екскурсія, ігрова вправа, колективне творче панно, бесіда, тематичний зошит, ранок, свято, усний журнал, групова справа, оформлення альбому, уявна подорож, конкурси, ігри, школа ввічливості, демонстрація, розповідь, моделювання, вікторина, екскурсія, виставка малюнків, операція-рейд, виставка-ярмарок, переключка повідомлень, добродійна акція, хвилини з мистецтвом, година спостереження, година милування, спортивні змагання, козацькі забави, театральна вистава, ляльковий театр, ведення літопису класного колективу, веселі старти, естафети, догляд за рослинами і тваринами..

Основна школа

Підлітковий вік — складний відповідальний період становлення особистості (за Л.І. Божович, це період другого народження особистості), в якому формується соціальна спрямованість і моральна свідомість: моральні погляди, судження, оцінки, уявлення про норми поведінки, запозичені у дорослих. Шлях оволодіння ними відбувається через реальні стосунки, через оцінку їхньої діяльності дорослими. Наприклад, не одразу підлітки усвідомлюють, що волю загартовує і навчання, що відкрите визнання своїх помилок свідчить про сміливість, що усвідомлення своєї провини — крок до відповідальності. Знання моральних норм та еталонів взаємин розуміють не

завжди глибоко, важко сприймають моральний релятивізм, тому оцінки вчинків інших категоричні, безкомпромісні. Моральні переконання ще не є нестійкими, проте вони стають специфічними мотивами поведінки. З'являються власні погляди, оцінки, які можуть швидко змінитись, але й протилежну точку зору підліток буде відстоювати так само пристрасно, як й іншу.

Важливі зміни відбуваються у мотиваційній сфері: потреба в самоповазі, в самоствердженні, у визнанні товаришів, у позитивному ставленні з боку друзів. З'являється орієнтація на майбутнє: мрії, ідеали, перспективні плани, віддалена мета. Проте для підлітка характерна й відмова від поставленої мети всупереч її об'єктивній значущості, бо воля ще слабка. Підлітки частіше діють за найбільш сильним мотивом, власною ж поведінкою вони ще не володіють, і самі визнають відсутність у себе вольових якостей.

Завданням педагогів є розвиток у підлітків вольової поведінки, використовуючи для цього емоційно привабливі цілі, підтримуючи їх наміри й уявлення про можливість досягти власного рівня домагань. У підлітків у вольовому акті ще слабо представлена виконавська частина. Очима підлітків основною причиною їх неуспішності у школі є лінощі. Практика свідчить, що не менше значення має забезпечення пізнавальної мотивації, розвиток інтересів. Для підлітків є характерною легкість виникнення переживань, емоційної напруги, їм важко стримувати свої радість, горе, образ, гнів. Їхні емоції відрізняються ригідністю — інертністю, негнучкістю, навіть тенденцією до самопідтримування. Підлітки "купаються" у власному горі чи в почутті провини. Вони відчують задоволення від будь-яких переживань, відчують потребу в сильних емоційних насиченнях. Суперечливі прагнення, які виникають досить часто, ще більше підсилюють загальний емоційний фон, що призводить до виникнення стану афекту. Афективний стан може бути досить тривалим і виникати з незначного приводу. Треба вчити підлітків володіти своїми емоціями, усвідомлювати їх, говорити про них, виявляти у культурних формах.

Відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості: виникає інтерес до свого внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу самопізнання. Підліткова рефлексія спрямована на розуміння самого себе, особлива увага приділяється власним якостям особистості, тому підвищується чутливість до оцінок з боку оточуючих, виникає орієнтація на реальні досягнення. Рефлексія відкриває недосконалість "Я", що глибоко та гостро переживається. Найбільший сплеск рефлексивності в учнів 7-8-х класів. Зростає критичність з приводу власних недоліків, наприклад, вже в 6 класі з'являються діти, які вважають себе нездібними до жодного з предметів.

Моральна мотивація ще не є стійкою, тому підліток легко піддається навіюванню, таким формам соціальної поведінки, які роблять його дорослим у власних очах.

Образи "Я", які створює у своїй свідомості підліток, дуже різноманітні: це фізичне "Я" (уявлення про свою зовнішність), психічне "Я" (про риси

характеру, про свої здібності тощо). Але ставлення до всіх цих рис свого "Я" залежить від системи цінностей, яка формується завдяки впливу членів своєї сім'ї та ровесників. Саме тому одні гостро переживають відсутність зовнішньої краси, а інші — фізичної сили, дехто всю увагу спрямовує на підвищення результатів у спортивних видах діяльності. Образ "Я" ще нестабільний, уявлення про себе рухливе. Іноді випадкова фраза, комплімент або посмішка надовго порушують спокій душевного життя підлітка.

З образом "Я" пов'язана самооцінка. Для підлітка важливо знати не тільки, який він є, але й наскільки значущими є його індивідуальні особливості для оточуючих, а тому й для самого себе. Постійно відбувається порівняння: "Я такий, як усі" або "я не такий, як усі". В ідеалі самооцінка повинна складатися з порівняння самого себе сьогоденного з самим же собою, але учорашнім: "Я вчора і я сьогодні, а яким я стану (повинен стати) завтра?". Це складно, проте ефективно. Самооцінка має загальний характер та ще й занижена: підлітки перебільшують свої недоліки, успіхи дещо занижують. Але за заниженою самооцінкою може ховатись високий рівень домагань, на основі чого розвивається феномен "дискомфорт успіху". Підліток, маючи таку самооцінку, знецінює досягнення своїх ровесників, радіє їхнім невдачам. Така конфліктна самооцінка виникає за умов завищених вимог з боку батьків, або песимістичних уявлень про можливості свого сина чи доньки. У підлітка тоді виникає сильна реакція навіть на справедливі зауваження. Він шукає зовнішні причини для виправдовування своїх реальних невдач або тих, що прогножуються. Такий "афект неадекватності" вимагає пошуку психологічного захисту у вигляді знецінення успіхів інших. Висока самооцінка повинна поєднуватись із здатністю диференційовано оцінювати свої досягнення і водночас бачити недоліки та перспективи покращення результатів за рахунок усунення недоліків.

Підлітки адекватно оцінюють товаришів, але завищують свою самооцінку. Загальне позитивне ставлення до себе, до своїх можливостей повинно залишатися незмінним, а недоліки — сприйматись як тимчасові, які можна усунути.

Самооцінка поступово емансипується від оцінок оточуючих і набуває все більшого значення як регулятор власної поведінки.

Крім реального "Я" виникає і "Я-ідеальне". Якщо рівень домагань високий, а свої можливості усвідомлюються недостатньо, тоді "Я-реальне" буде дуже відрізнятися від "Я-ідеального". Такий стан веде до невпевненості в собі, а в поведінці це виявиться в образливості, впертості, навіть агресивності. Якщо "Я-ідеальне" сприймається досяжним, воно спонукає до самовиховання, здійснення якого сприяє розвитку саморегулювання. Саморегулювання вміщує в собі вільну постановку мети та вибір засобів її досягнення. Деякі підлітки (3%) розробляють навіть програму самовдосконалення, але не всі мають силу волі та наполегливість, щоб здійснити її. Здатність ставити мету, усвідомлювати засоби її досягнення, використовувати свої можливості, передбачати результати є

показником високої зрілості особистості, що з'явиться пізніше. В учнів основної школи виникає потреба в життєвому самовизначенні (закінчується 9 клас), спрямованості на майбутнє, визначенні свого життєвого шляху, майбутньої професії. Ця потреба конкретизується в новій соціальній позиції, яка розгортається на наступному віковому етапі.

Враховуючи вікові особливості учнів основної школи, у роботі з ними доцільно використовувати *такі форми роботи*: година спілкування, класні збори, година класного керівника, анкета думок, зустріч, відверта розмова, просвітницький тренінг, ярмарок солідарності, конкурс, гра-експрес, спартакіада народних ігор, родинне свято, родинна вітальня, рольова гра, вікторина, веселі старты та естафети, колективна творча справа (КТС) (жива газета, випуск газети, свято-презентація, усний журнал та інше), проект, школа етикету, операція, виставка-конкурс, ведення літопису класного колективу, фестиваль, колективне ігрове спілкування, похід, спартакіада, турнір, гра-анкета, колаж, ігрова програма, пошукова гра, акція (милосердя, благодійна, екологічна та інші), екологічна стежка, художня галерея, конкурс-ярмарок, виставка творчих робіт, трудовий десант, конкурс-інсценізація, конкурсна програма, інтелектуальна гра тощо.

Старша школа

Старший шкільний вік, що охоплює період розвитку дитини від 15 до 18 років, у віковій психології прийнято вважати старшим підлітковим віком. Одним із важливих аспектів психічного розвитку старшокласників є інтенсивне дозрівання, провідна роль у якому відводиться розвитку мислення. У цьому віці учні виявляють більше самостійності в заняттях, у них інтенсивно розвиваються моральні сили, формуються і визначаються риси характеру, відбувається становлення світогляду. Основною особливістю особистісного розвитку старшокласника є помітний розвиток самосвідомості, самооцінки, що ґрунтується на самостійному аналізі й оцінці власної діяльності, що не завжди через складність цього процесу є об'єктивними.

Старший шкільний вік є сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, формуванні вміння творити власну долю, активно відповідально та ефективно реалізувати громадянські права й обов'язки.

Разом з розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів відбувається перехід до вищих рівнів мовлення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його більш виразним, точним. Старшокласники вже вільно користуються комп'ютером, інтернетом, енциклопедичними словниками, аналізують і зіставляють інформацію з різних джерел.

У старшокласників помітно розвивається самоспостережливість, вміння аналізувати поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Інтереси стають зрілішими і водночас

тривалішими, стійкішими, міцнішими. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема — до самостійних видів навчальної роботи.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями, такими як: багатство словникового запасу, уміння розвивати допитливість, організувати сприйняття інформації та визначати нові ідеї, володіти достатнім обсягом інформації, застосовувати засвоєний матеріал за нових умов, критично мислити, розв'язувати складні проблеми, засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, встановлювати приховані залежності зв'язків, інтегрувати й синтезувати інформацію, відрізнити незначні відмінності, досконало аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, оцінювати процес і результати, міркувати, будувати гіпотези, застосовувати ідеї на практиці, узагальнювати та робити висновки.

Під час навчання у цей період виникають нові мотиви професійного та життєвого самовизначення. Старшокласники, визначаючи систему цінностей, керуються планом свого індивідуального розвитку та соціальною значимістю життєвих цілей. Соціальні мотиви старшокласників стають більш диференційованими і дієвими, що зумовлює використання у роботі з ними **таких форм роботи**: диспут, брифінг, відверта розмова, етичний тренінг, ярмарок професій, конкурс, ділова зустріч, етичний тренінг, тестування, екологічний десант, турнір ораторів, моделювання розвивально-виховних ситуацій, музична вітальня, тематична дискотека, клуб веселих та кмітливих (КВК), шоу-програма, проект, благодійна акція, брейн-ринг, сократівська бесіда, телефон довіри, філософський стіл, складання індивідуальних програм саморозвитку, дебати, похід, екскурсія, бенефіс, колаж, бал, презентація, агітбригада, прес-шоу, теле-ревію, аукціон, десант, експедиція (фольклорна, краєзнавча та інші), вечір (поезії, пам'яті та інші), круглий стіл, прес-конференція, фоторепортаж, мобільний консультаційний пункт, презентація-захист, інтернет-форум, відкрита кафедра, вернісаж, творчий портрет, школа лідера, театральна вистава, мистецькі шкільні колективи (театральні, хорові, хореографічні), тематичний діалог, конкурс творчих робіт, проектна діяльність, поетична вітальня, бал, самотестування, публіцистична вистава, волонтерський рух учнівської молоді, експедиція, літопис класного колективу, конкурсна програма, вікторина, інтелектуальна гра, трудові загони, табори праці та відпочинку, шкільні лісництва, учнівські виробничі бригади.

V. ЗМІСТ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Ціннісне ставлення до себе

Початкова школа

Виховні досягнення.

Сформованість основ духовно-морального та фізичного розвитку особистості:

- усвідомлення цінності власного життя і збереження здоров'я (фізичного, психічного, соціального, духовного, культурного) свого і кожної людини;

- адаптація до змін навколишнього середовища, пізнання прекрасного у собі, основ самооцінювання, самоконтролю, саморегуляції, самоповаги, почуття гідності, безпеки власної життєдіяльності;

- знання та навички ведення здорового способу життя (дотримання правил гігієни, рухового режиму).

Тематичний зміст виховної діяльності

1 клас

"Що я ціную у житті", "Хто я?", "Я хочу стати кращим", "Азбука ввічливості", "Бути вихованим. Що це означає?", "Розкажи про себе", "На кого ти хочеш бути схожим?", "Мій настрій", "Мій день", "Зовнішній вигляд учня", "Я і мої друзі", "Я і мій клас", "Як треба поводитися у школі, вдома, на вулиці?", "Кожній речі — своє місце", "Якщо хочеш бути здоровим — загартовуйся", "Чистота — запорука здоров'я", "Будемо здорові, або Пригоди маленьких зубчиків", "Вогонь буває різним", "Абетка пішохода", "Хто я? ", "Я хочу стати кращим", "Хочу і можу бути здоровим" (робочий зошит для 1 класу).

2 клас

"Життя людини – найвища цінність", "Я людина", "Я хочу бути схожим", "Чарівні слова", "Мій день народження", "Що потрібно знати про свій характер?", "Як організувати свій день?", "Цінуй свій час і час інших", "Сам удома", "Дав обіцянку - виконуй", "Умій слухати", "Дбай про інших", "Однокласник, товариш, друг", "Дерево міцне корінням, а людина - друзями", "Як не захворіти", "Подорож до Країни здоров'я", "Профілактика інфекційних захворювань", "Старти надій", "Я – людина", "Я хочу бути схожим", "Хочу і можу бути здоровим" (робочий зошит для 2 класу).

3 клас

"Найцінніше в моєму житті", "Дорога кожна хвилинка", "Мої «хочу», «можу» і «треба», Мої мрії ", "Я і мої обов'язки", "Як навчитись стримуватись?", "Мої доручення", "Мій день: хороше і погане", "Дисципліна і культура", "Дорога до школи та додому", "Ти — вихована дитина?", "Твій зовнішній вигляд", "Мій улюблений герой", "Як я дбаю про своє здоров'я", "Продукти харчування: наші друзі й вороги", "Здоровим будь!", "Свято Мий-додіра", "Спортивна надія", "Хочу і можу бути здоровим" (робочий зошит для 3 класу).

4 клас

"Для чого живе людина?", "Віра у себе", "Завтрашній характер - у сьогоднішньому вчинку", "На кого я хочу бути схожим у житті?", "Мій ідеал", "Твої норми поведінки", "Що означає бути вихованим", "Чуйність і байдужість", "Зубів немає, а людину гризе", "Як зробити правильний вибір", "Як стати людиною", "Не кидай слів на вітер", "Хто багато читає, той багато знає", "Козацькі забави", "Як я провів канікули", "Почни день з ранкової гімнастики", "Переможемо всі хвороби", "Культура харчування", "Шкідливі звички", "Хочу і можу бути здоровим" (робочий зошит для 4 класу).

Основна школа

Виховні досягнення

5-7 класи

- Усвідомлення основних засад "Я-концепції" особистості:
- усвідомлення основних засад Я-образу, Я-концепції особистості;
  - формування основ самопізнання, самооцінки;
  - формування позитивного самостворення до дотримання норм етикету;
  - конструктивний підхід до вирішення різних життєвих ситуацій;
  - конструктивне вирішення життєвих проблем;
  - готовність працювати над собою і своїми моральними якостями.

8-9 класи

- Сформованість основних засад "Я-концепції" особистості:
- усвідомлення власної індивідуальності, неповторності;
  - виховання самоповаги;
  - формування емоційної культури;
  - навичок самотворення, життєтворення;
  - стремління до ідеалу.

Тематичний зміст виховної діяльності

5 клас

"Який Я? Яким я хочу бути?", "Дужий той, хто самого себе перемогти може", "Посієш звичку – пожнеш характер", "Таланти і шанувальники", "В людині все має бути прекрасним", "Індивідуальні особливості людини", "Пізнай себе", "Презентація твого дня народження", "Бережи свій час".

6 клас

"Життя – найдорожчий скарб", "Чи щось без серця зрозумієш", "У пошуках власного ідеалу", "Стратегія прийняття моральних рішень", "Як долати труднощі і випробування", "Заздрісник сам собі ворог", "Життя не вічне – вічні цінності людські", "Вміння знаходити себе в суспільстві", "Характер людини: як він формується", "Пізнай себе", "Світ моїх захоплень".

7 клас

"Образ мого "Я", "Я і мій характер", "Мої цінності", "Світ моїх почуттів", "Подивись на себе уважно", "Пізнай самого себе", "Я в колі сім'ї", "Яскраві події мого життя", "Господарочка", "Добродії", "Проведення одноденного походу з елементами орієнтування за допомогою компаса та карти", "Країна моїх мрій".

8 клас

"У згоді з самим собою", "Шлях до себе", "Як стати щасливим", "Уміти володіти собою", "З чого починається пізнання", "Чи любиш ти себе?", "Яка людина заслуговує на повагу інших", "Ким бути і яким бути", "Створення життєвого проекту саморозвитку", "Світ моїх захоплень", "Фізична краса не постійна, а духовна - вічна", "Дозвілля та хобі, "Мое дозвілля", "Таланти твої, Україно", "Якщо я буду...", "Вчитель - моє покликання", "Мій улюблений учитель".

Тренінги "Кроки до успіху", "Я"- частинка Всесвіту", "Як подолати невдачу?", "Наодинці із собою", "Сам собі вихователь", "Кодекс чесної особистості", "Шлях до себе".

9 клас

"Мій ідеал", "Бережи честь змолоду", "Пізнай себе - і ти пізнаєш світ", "Мої життєві принципи", "У колі симпатій", "Країна моїх мрій", "Вміння бути самим собою", "Як стати лідером?", "Без добрих справ немає доброго імені", "Про культуру почуттів", "Засоби профілактики травматизму і патологічних станів організму під час проведення туристсько-краєзнавчих подорожей".

Участь у шкільному та районному святі "День туризму", "Що таке самовиховання, самооцінка, самореалізація?", "Найскладніше - не відстоювати свою думку, а мати її", "Життя - це не ті дні, що минули, а ті, що запам'ятались", "Умій сказати, умій змовчати", "Хочеш бути щасливим - будь ним!", "Не говори, що знаєш, але знай, що говориш", "Бережи себе", "Здоров'я - скарб".

Старша школа

Виховні досягнення

Сформованість життєвих компетенцій:

- мої духовні закони;
- розуміння та реалізація "Я-концепції" особистості;
- імунітет до асоціальних впливів, готовності до виконання різних соціальних ролей;
- вміння орієнтуватися та адаптуватися у складних життєвих ситуаціях, розв'язувати конфлікти на основі принципів толерантності;
- навички самопізнання, самовизначення, самореалізації, самовдосконалення, самоствердження, самооцінки;
- особиста культура здоров'я;
- "Ні" шкідливим звичкам.

Орієнтовні теми для виховної діяльності

10 клас

"У кого немає в душі минулого, у того не може бути майбутнього", "Добра людина та, що робить добро, чи та, що не робить зла?", "Не зраджуй у дружбі, материнстві, батьківстві", "Правда життя", "Зупинимо СНІД, поки він не зупинив нас", "Знати, щоб жити!", "Сходинки фізичного розвитку", "Техніки і способи психічного впливу на соматичний стан організму", "Шлях до самореалізації, або як стати особистістю", "Відшукай себе серед інших", "Як подолати конфлікт?", "Я та інші", "Народжений бути унікальним", "Духовні потреби та ідеали мого "Я", "І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі", "Життя - твій вибір", "Інтернет не лише твій друг", "Духовність і здоров'я".

11 клас

"Люби Україну - твою рідну землю", "Людина народжується для вічності", "Умій дати слово і його дотримати", "Добро і зло...", "Сходинками до вершини успіху", "Твоє майбутнє - в твоїх руках", "Дороги, які ми обираємо", "Зроби свій вибір на користь здоров'я", "Подбай про своє здоров'я сам!", "Ризики в Інтернеті", "Обов'язок. Відповідальність. Совість", "Право і мораль", "Інформація - запурука освіченості".

Проведення дводенної туристсько-краєзнавчої експедиції з використанням туристського спорядження та облаштуванням бівуаку (розбивання наметів, обладнання місця для вогнища, приготування їжі), "Моральний ідеал і його місце в житті людини", "Я - ідеальне", "Що таке щастя?", "Бережи честь з молодю", "Чи кожен може бути успішним", "Якщо я для себе, то навіщо я?", "Заговори, щоб я тебе побачив" (*Сократ*).

2. Ціннісне ставлення до сім'ї, родини, людей.

Початкова школа

Виховні досягнення

Сформованість основ громадянських та загальнолюдських цінностей:

- уміння та навички підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів;
- здатності враховувати думку інших людей, адекватно оцінювати власні вчинки та вчинки інших;
- сформованість моральних якостей (чуйності, чесності, правдивості, справедливості, гідності, толерантності, милосердя, взаємодопомоги, товариськості, співпереживання, щедрості, поваги до особистості).

Тематичний зміст виховної діяльності

1 клас

"Мої обов'язки в сім'ї", "Мамо, тато, я - дружна сім'я", "Що означає бути вихованою людиною?", "Світлофор ввічливості", "Чарівні слова відкривають серця", "Чесним треба бути всюди", "Школа гарної поведінки", "Умій слухати", "Відкриваємо скриньку добрих справ", "Про дружбу", "Кого з друзів ти візьмеш у подорож?", "Майстерня Діда Мороза", "Свято Чепурушки", "Бабусина скриня", "Скриня народної мудрості", "Яким має бути добро на Землі?", "Що означає бути добрим?", "Як інших навчити поваги до себе?", "Ми йдемо до їдальні", "Гість – радість у домі", "Слова вітання, побажання", "Сила і слава твого роду, «Пізнай, прийми і руку протягни».

2 клас

"Бути совісним означає...", "Мій товариш", "Моя іграшка - тобі", "Буду гідним скрізь і всюди, щоб нести вам радість, люди!", "Про справжню дружбу", "Школа вишуканих манер", "Ти - вихована дитина?", "Турбота. Діти допомагають дітям", "Як би я вчинив...", "Шануй батька й неньку", "Традиції та реліквії моєї родини", "Берегиня", "Рушник моєї бабусі", "Захоплення моїх рідних", "За добро платять добром", "Правила чесної гри та змагання", «Дорога доброчинності».

3 клас

«Живу і навчаюся у родині», «Дерево міцне корінням, а людина - родом», "Родина, родина: від батька до сина", "Вчимося бути добрими людьми", "Якщо ти погано вчинив", "Мій день, мої вчинки", "Чужого горя не буває", "Якщо твій друг помилився...", "Як і чим випробовується дружба", "Про правила товаришування", "Шляхетні дівчатка та лицарі - хлопці", "Ти на світі не один", "Коли я щасливий", "Любов. Любов-милосердя. Добродійні справи людини", "Як стати добрим?", "Мистецтво гречності".

4 клас

"Ти знаєш, що ти —людина?", "Кожна людина неповторна!", "Народна мудрість про добро, совість, ввічливість, справедливість, чесність", "Хочу і треба", "Розкажи мені про себе", "Подаруй свято іншим", "Слово - не горобець, вилетить - не піймаєш", "Вихована людина: яка вона?", "Золоте правило ввічливості", "Мама, тато, я - читацька сім'я", "Від матері доні добро передати", "Пам'ятай про інших", "Як ми розмовляємо. Про культуру листування. Правила телефонної розмови", "Життя людини - найважливіша цінність", "Квіти людської душі (про людські цінності)", "Мудрість людської турботи", "Поведінка у храмі", "Іспит на вихованість", "Ні агресії і насильству", «Дорога мудрості».

Основна школа

Виховні досягнення

5-7 класи

Усвідомлення цінностей соціального спілкування:

- формування культури поведінки вдома, в школі, в громадських місцях;
- усвідомлення себе членом колективу;
- виявляти толерантність, ввічливість, повагу до оточуючих;
- формування уміння і навичок подолання конфліктів;
- соціальна шкода агресії і насильства;
- культура відпочинку, спілкування на відстані

8-9 класи

Засвоєння сімейних, родинних та суспільних цінностей:

- здоров'я – найвища цінність;
- ціннісне ставлення до оточуючих людей;
- культура спілкування і мовленнєвий етикет;
- повага до батьків, сім'ї, родини;
- цінність здорового способу життя;
- формувати навички співжиття у колективі;

- готовність нести відповідальність за свої вчинки.
- неприйняття агресії і насильства

Орієнтовні теми для виховної діяльності

5 клас

"Відповідальність найкращий путівник у вчинках", "Дружба і її значення у житті людини", "Честь і гідність", "Співчуття – перший крок до людяності", "Культура поведінки у школі", "Чи вміємо ми відпочивати", "Щастя, коли тебе розуміють", "Мовленнєвий етикет", "Спілкування на відстані", "Почуття гумору і жарти", "Коли Юпітер гнівається", "Шануймо старших", "Що псує стосунки між людьми", "Про гостинність і гостей", "Турбота за інших людей – головний обов'язок у житті", "Вдячність".

6 клас

"Толерантність", "Чесний – ворогів не має", "Чи можна прожити без конфліктів", "Ми і наші вчителі", "Мовленнєвий етикет", "Чарівні слова", "Комп'ютер чи книга", "Я в Інтернеті", "Моє і чуже", "Дерево з коріння починається, а людина - з сім'ї", "Немає місця на землі, де б засуджували милосердя", "Чуйність і доброта – два крила, на яких тримається людство", "Точність – ввічливість королів", "Курінню- ні".

7 клас

"Моє спілкування з людьми", "Ставлення людини до людини", "Напитись з отчої криниці", "Моя сім'я", "Я в учнівському колективі", "Мій етикет", "Етикет у давнину і тепер", "Сучасний етикет у громадських місцях", "Шкідливі звички заважають усі", "Як протистояти насильству", "Школа виживання".

8 клас

"Мистецтво спілкування: коли яке слово мовити", "Як жити в мирі з людьми", "Добротою себе перевіри", "Особистість і колектив", "Учіться любити", "Що таке СНІД", "Я і моя родина", "За правилами етикету", "Його ввічливість етикет", "Імідж сучасної людини", "Молодіжне дозвілля", "Твої вороги психоактивні речовини", "Як поводитись у складних життєвих ситуаціях", "Як долати агресивність".

9 клас

"Любов до ближнього — джерело величі людини", "Відкрийте чарівні двері добра і довіри", "Любов'ю дорожити вмійте", "Колектив починається з мене". "Цінності моєї родини", "Портрет мого колективу", "Я і ми". "Мої

вчителі, старші друзі та наставники", "Жити — значить спілкуватися", "Культура користування мобільним зв'язком", "Я та інформаційно-комунікаційні технології", "Твоя інформаційна безпека", "Ризики в Інтернеті".

Старша школа

Виховні досягнення

Сформованість соціально-комунікативних компетенцій :

- єдність моральної свідомості та поведінки;
- вмотивованість до громадянського та особистісного самовизначення;
- готовність до моральних вчинків та добровільної діяльності на засадах гуманного ставлення до людей;
- вільний моральний вибір;
- навички соціальної взаємодії та потреби допомагати іншим;
- реалізація якостей суб'єкта громадянського суспільства;
- збереження репродуктивного здоров'я;
- пріоритети подружнього життя, збереження та примноження сімейних традицій, забезпечення єдності поколінь;
- гендерна культура.

Тематика змісту виховної діяльності

10 клас

"Що значить бути патріотом", "Чи варто завжди дотримуватись букви закону", "Свобода чи всюдозволеність", "Моральні цінності громадянського суспільства", "Моральний ідеал і його місце в житті людини", "Моральна мотивація вчинку", "Моральні основи взаємин юнаків і дівчат", "Твоє репродуктивне здоров'я", "Моральні основи сім'ї", "Традиції моєї родини", "Сімейні реліквії", "Статева культура — основа сім'ї та усвідомлюваного батьківства", "Сім'я — основа держави", "Цінуй честь сім'ї", "Агресія та насильство в сім'ї", "Права та обов'язки дітей у шлюбно-сімейному законодавстві", "Пріоритети подружнього життя", "Громадянська та соціальна відповідальність у шлюбі", "Моя участь у вирішенні побутових та господарських питань у родині", "Дружна сім'я — першоджерело людського буття", "Моральна чистота стосунків між юнаком та дівчиною", "Чи кожна людина може бути щасливою?", "Чи кожен може бути успішним?", "Вечір бардівської пісні", "Чи може людина бути творцем свого щастя?", "Якщо я для себе, то навіщо я?", "Конверт дружніх запитань", "Насильство та як його уникнути", "Сучасне рабство", "Торгівля людьми".

11 клас

"Людське життя як найвища цінність", "Свобода та людська гідність – базові цінності особистості", "Чи все в житті стосується тебе?", "Ким бути і яким бути?", "Культура особистості, її здатність до сімейних відносин", "Духовні скарби народу", "Найстрашніші втрати — духовні", "Про віру, культуру, освіту", "Мистецтво жити гідно", "Що таке совість?", "Культура поведінки закоханих", "Милосердя в нашому житті", "Правила техніки мобільної культури", "Інформаційне суспільство України". "Я в реалі, я у віртуалі...", "Подорож мережею Інтернет", "Самовдосконалення", "Гармонізація суспільних, колективних і особистих інтересів", "Конфліктна ситуація: народження істини, а не загострення стосунків", "Взаєморозуміння. На чому воно ґрунтується?", "Естетика поведінки та етикет", "Інтелігентна людина: яка вона?", "У чому краса людини?", "Мобільна телефонія - цивілізоване спілкування", "Засоби масової інформації у демократичному суспільстві", "Світ та ІКТ", "Від рідного до чужого, від близького до планетарного", "Толерантне ставлення до всіх націй і народностей", "Загальнолюдські цінності: осмислення вічних істин", "Мир та злагода — головна умова існування Землі та людства", "Моральні ідеали та їх місце в житті сучасної молоді", "Людина. Доля. Душа", "Людина — невід'ємна частина природи, Всесвіту", "Відзначення днів матері, батька, сім'ї", "Літопис родоводу", "Українська народна педагогіка про сім'ю". "Традиції моєї родини". "Сімейні реліквії", "Дружна сім'я - першоджерело людського духу". "Проблеми батьків та дітей", "Сучасні аспекти родинного виховання", "Духовна єдність поколінь", "Українська сім'я — основа міцності держави", "Права та обов'язки дітей у шлюбно-сімейному законодавстві", "Моя участь у вирішенні побутових та господарських питань в родині", "Моральна чистота стосунків між юнаком та дівчиною", "Громадянська та соціальна відповідальність у шлюбі", "Пріоритети подружнього життя", "Що впливає на втрату репродуктивного здоров'я", "Етика мобільного спілкування", "Ідеї гендерної рівності в системі ціннісних орієнтацій сучасної молоді", "ІКТ — миттєвий доступ до інформації і знань".

3. Ціннісне ставлення до праці

Початкова школа

Виховні досягнення

Сформованість понять та уявлень про важливість праці для людини, родини і держави:

- повага до людини праці;
- вміння і навички самообслуговуючої праці;
- почуття відповідальності, охайності, самостійності, ініціативності,

дисциплінованості, старанності, наполегливості;
- початкові уявлення про світ професій.

Тематика змісту виховної діяльності

1 клас

"Вчуся все робити сам", "Бджілка мала, та й та працює", "Ми працю любимо", "Про двох братів - Умійка та Невмійка", "Коли я виросту...", "Місто веселих майстрів", "Збережемо книгу", "Подарунок малюкам дитячого садка", "Знайомимось з професіями".

2 клас

"Навіщо людина працює", "Землю сонце прикрашає, а людину – праця", "Діло майстра хвалить", "Книжкова лікарня", "Подарунки молодшим друзям", "Професія моїх батьків", "Кращий мамин помічник", "Дізнайся, відгадай, обчисли".

3 клас

"Праця годує, а лінь – марнує", "Цінуймо працю інших", "Мої досягнення", "До джерел народних ремесел", "Усі професії потрібні, усі професії важливі ...".

4 клас

"Праця прикрашає людину", "Праця – джерело життя і головна його краса", "Допоможи книзі!", "Подарунки власноруч", "Трудові традиції української родини", "Працьовита родина", "Калейдоскоп професій", "Підприємства нашого міста (селища)", "Чи знаєш ти ціну праці?".

Основна школа

5-7 класи

Виховні досягнення

Сформованість потреби в праці:
- уявлення про значущість усіх видів праці;
- уміння виконувати певні трудові дії, планувати, регулювати й контролювати трудову діяльність;
- навички самообслуговування, ведення домашнього господарства;

- вміння доводити справу до логічного завершення;
- уявлення про сучасний світ професій.

Тематичний зміст виховної діяльності

5 клас

"Як організувати себе", "Вчись учитись, щоб уміти трудитись", "Книга скаржитья! Книга дякує!", "Ціна твого підручника", "Місто веселих майстрів", "Даруйте радість людям", "У колективі немає чужої роботи", "Люди, які працюють поруч", "Професії мого роду", "Цінуймо хліб!", "Подарунок своїми руками".

6 клас

"Ціна однієї хвилини", "Що означає культура навчальної праці?", "Наші захоплення", "Професії наших батьків", "Школа вмілих господарів", "Господар і Господарочка", "Чи вмію я працювати?", "Мої досягнення", "Скільки у світі професій", "Допомагаємо батькам".

7 клас

"Як навчитись цінувати і розраховувати час?", "Чарівна краса вишиванки", "З магазину чи власними руками", "Бабусин рушник у сучасній оселі", "Мої обов'язки в родині", "Я це можу", "Трудова біографія моєї родини", "Усі професії важливі, обирай свою", "Чекаємо батьків з роботи", "Іграшки своїми руками".

8-9 класи

Кроки на шляху до професійного самовизначення:

- активно-позитивне ставлення до праці;
- знання про культуру праці в традиціях українського народу;
- сформованість таких якостей як цілеспрямованість, організованість, працьовитість та наполегливість у подоланні труднощів у всіх видах діяльності;
- значущість суспільнокорисної праці;
- вміння проектувати індивідуальну освітню траєкторію;
- уявлення про сучасний ринок праці.

Тематичний зміст виховної діяльності

8 клас

"Що мали вміти хлопці і дівчата вступаючи у доросле життя", "Бережи

свій час і час інших", "Як правильно організувати свою працю?", "Економіка домашнього господарства", "Школа – мій дім, я – господар у ній", "Формула вибору професії: можу + хочу + треба", "Освіта – шлях до майбутньої професії", "Таємниця майстерності", "У світі професій", "Що я знаю про майбутню професію?", "Мої здібності. Як обрати професію".

9 клас

"Впорядкуємо ігровий майданчик для малят", "Працюємо разом, радіємо разом", "Як повернути до життя старі речі", "Основи економії та бережливості", "Підліткова праця: правознавчий аспект", "Ким бути чи яким бути?", "Як не помилитися у виборі професії?", "Світ професій: праця та покликання", "Освіта і професія", "Твій вибір – життєвий успіх", "Ти і ринок праці", "Презентація професій", "Ярмарок професій".

Старша школа

Виховні досягнення

Сформованість готовності до професійного самовизначення і продуктивної праці:

- знання основ економіки і ділової етики;
- вміння планувати, регулювати і контролювати навчальну і трудову діяльність;
- сформованість таких якостей як ініціативність, працездатність, наполегливість тощо;
- навички складання основного та резервного професійного плану;
- уявлення про принципи побудови професійної кар'єри.

Тематичний зміст виховної діяльності

10 клас

"Бути економним – вимога часу", "Економіка навколо нас", "Твій особистий бюджет", "Економіка нашої школи, бюджет і режим економії", "Я обираю своє майбутнє!", "Здоров'я і вибір професії", "У світі професій", "Коли робота приносить радість", "Як обирали професію (колись і тепер)", "Як бути затребуваним у своїй професії", "Сучасні вимоги до фахівців", "Риси та якості майбутнього фахівця", "Позашкільна освіта – крок до вибору майбутньої професії".

11 клас

"Вільний час – простір для розвитку здібностей", "Раціонально організуй свою діяльність", "Чи обов'язково бути студентом?", "Професії нашого часу", "Знайомимось із маловідомими професіями", "Ти і ринок

праці", "Чи готовий я до вибору професії?", "Діагностика своїх можливостей", "Професійні якості", "Як уникнути труднощів при виборі професії", "Шлях до свого майбутнього", "Кроки до професії".

4. Ціннісне ставлення до природи

Початкова школа

Виховні досягнення

Сформованість понять та уявлень про довкілля:

- усвідомлення краси природи як унікального явища в житті людини;
- пізнавального інтересу до природи;
- необхідності гармонійного співіснування людини та природи, відповідального ставлення до неї;
- дбайливого ставлення до природи в традиціях українського народу;
- ставлення до рослин та тварин на засадах білетики;
- "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи".

Тематичний зміст виховної діяльності

1 клас

"Чистий клас", "Збережемо чистим довкілля", "Екологічна стежка", "Збережемо красу природи», «Зелені друзі мого краю", "Перші весняні квіти", "Зустріч пернатих друзів", "Ми за них відповідаємо", "Тварини — не іграшки", "Туристська прогулянка до чистих джерел", "Рослини", "Милуйся красою рідної природи", "Звірі - малята", екскурсія до зоопарку, екологічна вікторина.

2 клас

"Віч-на-віч з природою", "Чисте джерело", "Чиста криниця", "Екологічна стежка в різні пори року" (вулицею міста, села), "Первоцвіти просять захисту", "Наш квітник — найкращий", "Дивовижні звірі в українських казках", "Природа в загадках, прислів'ях, приказках та віршах", "Екологія в загадках", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи", «Квітковий календар».

3 клас

"Будь вимогливим і ніжним: перед тобою природа!", "Чисте подвір'я", "Подорож стежкою", "Збережемо красу природи", "Заповідні місця мого краю", "Подарунки осені", "Посаджу дерево", "На квіти чарівні подивись",

одноденна туристська прогулянка "У поході Друзі", "Таємниці Катерини Білокур", "Тварини взимку потребують твоєї допомоги", "Різдво в гості прийшло", "Контурна карта виховної натуралістичної роботи", "Якби тварини вміли говорити", рухливі ігри з елементами техніки туризму, вікторина-гра "Що покласти в рюкзак для мандрівок", "Боляче буває всім" (ставлення до тварин), "Тварини моєї місцевості".

4 клас

«Твій рідний край», "Стань природі другом, будь природі сином", "Себе я бачу в дзеркалі природи", "Тече річка невеличка", "Чисте довкілля", "Збережемо красу природи", "Захистимо усе живе", туристська гра-естафета "Долаємо перешкоди", "В усі пори року прекрасна земля", "Екологічною стежкою до лісу (гаю, поля)", "Жива і нежива природа", "Нагодуй птахів (тварин)", гра - мандрівка "У лісі казкових дерев", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи".

Основна школа

Виховні досягнення

5-7 класи

Усвідомлення себе як невід'ємної частини природи, взаємозалежності людини та природи, взаємозв'язок стану довкілля та здоров'я людей:

- вичерпності природних ресурсів;
- природи як еталонної цінності;
- активної життєвої позиції щодо оздоровлення довкілля;
- ціннісне ставлення до природи;
- усвідомлення своєї відповідальності за домашніх улюбленців;
- розуміння явищ природи, знання народних прикмет;
- бережливе ставлення до природи;
- усвідомлення взаємозв'язку власного здоров'я зі станом екології.

8-9 класи

Сформованість почуття особистої причетності до збереження природних багатств:

- відповідальне ставлення до природних ресурсів і багатств;
- ощадливе використання енергоносіїв;
- формування екологічної культури;
- навички безпечної поведінки в природі;
- потреба в оздоровленні довкілля та участь у природоохоронній діяльності;

- навички життєдіяльності в умовах екологічної кризи.

Тематичний зміст виховної діяльності

5 клас

"Я — маленька частиночка Природи", "Старти золотої осені", "Флора і фауна нашого краю", "Екологічною стежиною нашого краю", "Природа — наш дім", "Барви веселки", "Таємниці природи", "Свято квітів", "Вже брами літа замикає осінь", "Знайди скарби природи рідного краю", "Брати наші менші", "Аптека бабусі Медуниці", "Нагодуй птахів", "Бережи воду, козаче, і вона тобі віддячить", "Космос в українській міфології, явища природи і народні прикмети", "Ми відповідаємо за тих кого приручили".

6 клас

"Зелений патруль", "Бережи ліс", "Вода — безцінне багатство, бережіть її", "Давайте, друзі, разом природу берегти!", "У природі — у рідному домі", "Ліс — не школа, а всіх учить", "Природа — людині, людина — природі", "Рослини-барометри", "Чисте повітря", "До природи — не неси шкоди", "Сценарій фільму "Мальовнича моя Україна: оформляємо путівник", "Озера та ріки мого краю", "Земля наш спільний дім", "Секрети здоров'я", "Я вклонюсь тобі пшеничне колосся", "Квіти — усмішка природи", "Ми їх назавжди втратили (сторінками Червоної Книги)", "Знай і люби свій рідний край!", "Захистимо наших братів менших", "Екологічні катастрофи", "Дзвони Чорнобиля", "Хто природу не тривожить, тому вона допоможе", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи".

7 клас

"Земля-годувальниця", "Історія міст і сіл України", "Україна Вишивана", "Вода — джерело життя", "Космос — далеко чи поруч?", "Ерудит природи", "Конкурс фото "Природа і фантазія", "Здорова природа — здорова людина", "Дари природи є невичерпними", "Вітамінна скарбниця", "Овочеві витівки", "Щедрі дари осені", "Жива Липка хай росте", "Квітковий вернісаж", "Вальс квітів", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи", "Природа не майстерня, а храм – шляхи подолання екологічної кризи", "Сім природних чудес України".

8 клас

"Біологічний хокей" (КВК), "Екологічний бумеранг", "Екологічне лото", "Зелений дивосвіт", "Ми — в природі, природа — в нас", "Замість ялинки — зимовий букет", "Осінній дивограй", "Світ дерев", "Дзвони Чорнобиля", "Мальовнича моя Україна: розробка сценарію фільму", "Світ природи в

народному епосі", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи", "Бережи свою планету", "Проблеми природи нашого краю".

9 клас

"Збережемо чистоту водних просторів наших!", "Бережіть рідну природу!", "Бережіть ліс — легені планети!", "Збережемо наше довкілля!", "Екологічний КВК", "Посади дерево", "Чистий зелений світ навколо тебе", "Захистимо мурашник", "Розчистимо лісове Джерело", "Вони — з Червоної книги!", "Квіти — очі землі", "Рослини у творах мистецтва", "Уроки Чорнобиля", "Стояла я і Слухала весну...", "Хай вічно струмує вода", "Мальовнича моя Україна; оформлення фотоальбому", "Краса і біль України": "Свята Спадщина", "Мальовнича Україна", "Скривджена земля", "З попелу і забуття", "Екологічна юстиція", "Свято врожаю", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи".

Старша школа

Виховні досягнення.

Сформованість екологічної культури особистості:

- усвідомлення єдності людини та природи;
- ставлення до природи як до історико-культурної, соціальної цінності;
- моральна відповідальність за збереження природного довкілля;
- екосистемний підхід до розв'язання екологічних проблем, стратегій і технологій їх вирішення в інтересах еколого-збалансованого розвитку суспільства;
- критичне ставлення до екологічної інформації та способи її пошуку;
- правила дотримання інформаційної, харчової та радіаційної безпеки.

Тематичний зміст виховної діяльності

10 клас

"Жити в злагоді з природою", "Вплив канцерогенів у продуктах харчування на організм людини", "Зелений паросток майбутнього", "Ліси для нащадків", "Парки — легені міст і сіл", "До чистих джерел", "Екологічний вісник", "Рослини лікують", "Весняний вернісаж", "Екологічні наслідки Чорнобиля", "Екологічна етика", "Екосвіт очима митців", "Декларація прав природи", "Світ навколо мене та я в ньому", "Книга скарг Природи", "Біль твоєї землі, Україно!", "Контурна карта виховної еколого-натуралістичної роботи".

11 клас

"Екологічне маркування товарів", "Про екологію рідного краю", "Ліси — багатство, бережи їх!", "Заповідні території України", "Перлини природи України", "Екологія землі XXI століття", "Що ми залишимо нащадкам?", "За життя — без сміття", "Екополітика — почнемо із себе", "Нове життя відроджених джерел", "Земля — наш дім", "Ми — на варті природи", "Світ професій", "Людина і природа", "Еколог — сучасна професія", "Екологічна юстиція", "Злочин проти природи: відеофільми, відеоролики, комп'ютерні презентації тощо", "Контурна карта еколого-натуралістичної роботи", "Вплив антропогенних факторів на здоров'я людини", "Шляхи уникнення ризиків у харчуванні", "Річці — чистий берег", "Екологічний об'єкт — наша вулиця", "Посади дерево", "Світ природи справжній та неповторний", "Земля у нас одна", "Біль Чорнобиля з роками не зникає", "Запаліть скорботну свічку", "Шануймо лісу дивосвіт!", "Давай повернемо землі всі веселкові гори!", "Вода, яку ми п'ємо", "Екологічні проблеми рідного і краю (України). Природа, цивілізація, людина: пошук гармонії".

5. Ціннісне ставлення до культури і мистецтва

Початкова школа

Виховні досягнення

Сформованість естетичних почуттів, уявлень і знань про прекрасне у житті та мистецтві:

- основ про видову специфіку мистецтв, засобів їх виразності;
- вміння відчувати та розуміти художні образи;
- навичок виконувати творчі завдання;
- перелік рекомендованих екскурсій до природних та культурних об'єктів, включених до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Тематичний зміст виховної діяльності

1 клас

"Музика поруч з нами", "Краса природи в пісні та слові", "Музичні фантазії", "Музика в природі: пори року", "Мистецтво слова", "Абетка мистецтва", "Таємниця однієї картини", "Мова танцю", "Малюємо разом", "Як фарбами передати настрій", "Ліпимо казку", "Барви пір року".

2 клас

"Музичний фольклор рідною краю", "Народні звичаї", "Краса природи у творах образотворчого мистецтва", "У царині мистецтва", "Чарівне слово

поезії", "Я вишиваю рушничок", "Лине пісня", "Мистецька галерея зими", "Світ казки", "Мистецтво ляльки", "Вчимося етикету", "Культура поведінки: ідемо до театру (музею, кінотеатру, цирку, на виставку тощо)".

3 клас

"У царині мистецтва", "Музичні захоплення", "Я вишиваю рушничок", "Кіномистецтво", "Архітектурні перлини рідного краю", "Доторкнутися словом до серця", "Хоровод весняних квітів", "Краса природи рідного краю", "Малюю до картинної галереї", "Граю у ляльковій виставі", "Вчимося етикету", "Культура поведінки: ідемо до театру (музею, кінотеатру, цирку, на виставку тощо)", "Пісня колискова", "Музична мозаїка", "Театр актора і ляльки", "Фарби осені", "Поезія зими", "Мелодія весни", "Я співаю у класному хорі (конкурс класних хорів)", "Я – юний диригент".

4 клас

"Мистецькі шедеври", "Влучне слово", "Про що розповідають картини", "Музична спадщина рідного краю", "Як слухати музику", "Музичні асоціації", "Краса природи в мистецтві", "За народними ремеслами", "Кіномистецтво: документальний фільм", "Мистецькими стежками рідного краю", "Пісня рідного краю", "Прекрасне очима дитини", "Театральна афіша".

Основна школа

Виховні досягнення

5-9 класи

Сформованість потреби у спілкуванні з мистецтвом як основи естетичного виховання і художнього сприйняття дійсності:

- пізнавального інтересу до мистецтва;
- навичок сприймання та аналізу художніх творів;
- здатності до творчої діяльності у мистецькій сфері;
- художньо-естетичних смаків, емоцій, почуттів і культури мислення та поведінки.

Розуміння ролі мистецтва як основи морально-духовного розвитку особистості:

- здатності цілеспрямовано сприймати, відчувати, правильно розуміти мистецтво;
- здатності висловлювати власне ставлення до мистецтва, творчої діяльності у мистецькій сфері;
- потреби у спілкуванні з мистецтвом;
- системи мистецьких знань, понять, термінів, тлумачень.

Тематичний зміст виховної діяльності

5 клас

"Люби музику — вона облагороджує думки і почуття", "Чарівна мелодія скрипки", "Народ скаже — як зав'яже", "Мистецькі уподобання моєї родини", "Різдвяний настрій", "Великодні писанки", "Рукотворне диво", "Естетика побуту українців", "Образотворче мистецтво українців", "Символи і образи в українському мистецтві", "Українські образи і символи у світовому мистецтві", "Культура поведінки: ідемо до театру (музею, театру, цирку, на виставку тощо)", "Я — актор шкільного театру (шкільні вистави)", участь у шкільній самодіяльності.

6 клас

"Вітальна листівка своїми руками", "Мистецтво та мої емоції", "Народні ремесла", "Витинанка", "Театр-експромт", "Турнір знавців поезії", "Школа юного актора", "Студія знавців поезії", "Ляльковий театр — молодшим школярам", "Естетика побуту", "Великодня композиція", "Мистецькі канікули", "Культура поведінки: ідемо до театру (музею, кінотеатру, цирку, на виставку тощо)".

7 клас

"Письменники рідного краю", "Сьогодення і майбутнє України і української книги", "Пісенник мого часу", "Люблю я пісню українську", "Естафета творчих завдань", "Український вінок", "Вишневі усмішки", "Архітектурні пам'ятки мого краю", "Культура мовлення", "Культурна людина. Яка вона?", "Естетика зовнішнього вигляду", "Мистецька карта України".

8 клас

"Музика, яку ми слухаємо. Музика, яку ми любимо", "Кобзарська дума", "Чи розуміємо ми оперу?", "Театр у моєму житті", "Мистецтво і мода", "Наш край у творах мистецтва", "І на тім рушникові", "Купальські вогні", "Новорічна вистава", "Різдвяні комедії", "Духовність особистості і мистецтво", "Уроки шляхетності", "Тонкощі побуту".

9 клас

"Концерт-блискавка", "Я малюю світ", "Мої захоплення", "У світі кіномистецтва", "Музичний калейдоскоп", "Осінній дивограй", "Я любив вас усіх, та найбільше любив Україну", "П'ять хвилин з мистецтвом", "Музична вітальня", "Україна моя вишивана", "Загадка — до мудрості кладка",

"Подорож мережею Інтернет: відкриті наукові архіви, електронні бібліотеки, віртуальні музеї, світ електронних словників, електронна культура, термінологічні довідники", "Складаємо художню карту рідного міста".

Старша школа

Виховні досягнення

Сформованість естетичної культури особистості, художньо-естетичних цінностей.

- здатність до активної перетворювальної діяльності з внесенням елементів краси в усі сфери життя людини;
- навички створення мистецьких проєктів як основи творчого самовираження і самоствердження особистості;
- розуміння художніх шедеврів, вміння вирізняти цінності та квазіцінності (піднесене і потворне);
- оволодіння інформаційно-комунікативними технологіями (ІКТ).

Тематичний зміст виховної діяльності

10 клас

"Історія танцю: від міфів до сучасності", "Залучаємось до прекрасного", "Видатні українські діячі культури і мистецтва рідного краю", "Україна поетична", "Духовна краса врятує світ", "У людини все має бути прекрасним: і тіло, і душа, і думки (А.П. Чехов)", "Арттерапія: профілактика емоційна і психологічна", "Мистецький олімп рідного краю", "Мій музичний вибір", "Поезія кохання", "Чарівні фарби, лишені пензлем...", "Краса рідної мови", "У мові моїй — і краса й неповторність", "Обряди та звичаї народів України", "Театр: вчора, сьогодні, завтра", "Архітектурні дива", "Ландшафтні перлини країни", "Культура мобільного зв'язку", "Світ ІКТ", "Подорож мережею Інтернет: відкриті наукові збірки, архіви, електронні бібліотеки, віртуальні музеї, електронна культура", "Мистецькі довідники", "Позитив і негатив спілкування у "чаті", "Поняття інформаційна безпека", "Мистецькі канікули", "Чарівна сила мистецтва", "Танцювальний марафон", "Так ніхто ще не кохав і не признавався", "Галерея великих митців", "Традиційний народний костюм", "Мої улюблені виконавці", "Мистецтво та митці у художніх творах", "Історія в картинах", "Театральна палітра", "Природа в музиці та музика в природі", "Український романс", "Історія народу в творах мистецтва", "Збереження культурної спадщини: правовий аспект", "Перлини світового живопису", "Картинними галереями України", "У майстерні скульптора (художника)", "Діловий етикет. Одяг і зовнішній вигляд ділової людини", "На цій Землі ми спадкоємці чи вандали?", "Стінна газета – естетичний осередок школи".

11 клас

"Від культури особистості до культури нації", "Мистецтво, що звертається до серця", "Червона рута цвістиме вічно...", "Наодинці із мистецтвом", "Українські старожитності", "Диво українських храмів", "Вернісаж української графіки", "Гумор і сатира", "Хіт-парад улюблених мелодій", "Турнір знавців музики (поезії, прози, образотворчого мистецтва тощо)", "Слухаємо класику", "Джазові ритми", "Запрошуємо до вальсу...", "Мистецький брейн-ринг", "Сучасне арт-мистецтво", "У майстерні художника (скульптора)", "Молодіжна субкультура", "Діловий етикет: мистецтво спілкування", "Вихованість, культура, інтелігентність".

6. Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави

Початкова школа

Виховні досягнення

Сформованість основних понять про народ, націю, суспільство, державу:

- почуття поваги та гордості до рідного краю, народу, мови;
- відчуття себе громадянином України, шанування державних символів, Конституції України;
- любові до культури свого народу, його традицій, звичаїв і обрядів;
- розуміння правил взаємодії людей у колективі, суспільстві та безконфліктність їх спілкування, толерантного ставлення до представників інших національностей, шанобливого ставлення до їх культури, релігій, традицій.

Тематичний зміст виховної діяльності

1 клас

"Та земля мила, де мати народила", "Моя рідна Україна", "Символи моєї держави", "Знай і поважай Герб, Прапор і Гімн своєї Батьківщини", "Ми — українці", "У країні рідної мови", "Мова", "Наша мова — солов'їна".

2 клас

"Наша Вітчизна — Україна", "У нас одна Батьківщина — наша рідна Україна", "Ми — українці", "Я — син своєї землі", "Українці за кордоном", "Славетні українці", "Кожному миле його слово рідне", "Я маю право... кожна людина має право".

3 клас

"Я — маленький громадянин", "Ми всі – єдина сім'я", "Чи знаєш ти свій край?", "Древня столиця України", "Легенди нашого краю", "Вулицями рідного міста (села)", "Година пам'яті", "Моральні цінності мого народу. Традиції поваги, турботи, співчуття й допомоги людям", "Моя мала Батьківщина", "Мій рідний край", "Рід, родина, рідня", "Моя рідна вулиця", "Пам'ятаймо героїв", "Мої права та обов'язки", "Дитяча праця і права дитини".

4 клас

"Одна-єдина на цілім світі...", "Я — громадянин України і пишаюсь цим", "Люби і знай свій рідний край", "Люди, які прославили мій край", "Сторінки історії мого міста (села)", "І живе калина на папері", "Всі народи України живуть в злагоді та мирі", "Шануймося, бо ми того варті".

Основна школа

5-7 класи

Виховні досягнення

Усвідомлення єдності власної долі з долею Батьківщини:

- виховання почуття патріотизму;
- почуття любові до свого рідного краю, Батьківщини, народу, традицій та звичаїв;
- моральних, духовних та історико-культурних цінностей, високої мовної культури;
- шанобливого ставлення до державної символіки;
- правил та норм поведінки, соціально важливих для суспільства;
- активної життєвої позиції щодо негативних проявів у соціумі;
- толерантного ставлення до історії та культури інших народностей, які проживають в Україні та інших державах;
- шанування героїв України;
- знання і повага законів України.

8-9 класи

Сформованість потреби у збереженні та примноженні духовного й матеріального багатства українського народу:

- відповідальності, як важливої риси особистості, за долю Батьківщини;
- розуміння особистістю своїх прав, свобод, обов'язків;
- громадянської життєвої позиції, участь в учнівському самоврядуванні, житті школи та громади;
- власної віри у духовні сили народу, його майбутнє;

- усвідомлення себе патріотом і громадянином України;
- участь у самоврядуванні закладу;
- потреби у полікультурному спілкуванні на основі взаєморозуміння та поваги.

Тематичний зміст виховної діяльності

5 клас

"Хто і коли жив в Україні", "Ми – творці власного життя", "Україна пам'ятає", "В ім'я твого і мого життя" (сторінками історії), "Ніхто не забутий, ніщо не забуте", "Державний гімн України", "Що я знаю про Україну?", "Закони життя нашого класу", "Немає прав без обов'язків", "Конвенція ООН та Конституція України про права дітей", "Про символіку України", "Герої завжди поміж нас", "Тарасове слово", "Твоя активна життєва позиція".

6 клас

"Я - моя родина - Україна", "Україна - полікультурна держава", "Демократичні принципи та цінності", "Згадаймо всіх поіменно", "Моя земля - земля моїх предків", "Державна символіка", "І синє небо, і жовте колосся", "Люби і знай свій рідний край", "Традиції мого народу", "Мова рідна - слово рідне!", "Хто живе поруч зі мною?", "Традиції моєї родини", "Школа - наш дім, ми господарі в ній", "Тарасовими шляхами", "Козацький КВК".

7 клас

"Любове моя - Україно!", "Українці в світі", "Наші земляки", "Україна від козацьких часів до сьогодні", "Найвідоміші винаходи українців", "Мій рідний край", "Історія рідного краю", "Народознавчий конкурс ерудитів", "Життя та побут українців", "Українська вдача", "Моє село чи місто", "Запорізькі козаки", "Діти мають знати свої права", "Виховуємо лідерські якості", "Школа зустрічає гостей", "Випускники нашої школи", "Українська державність", "Українська топоніміка".

8 клас

"Країна, в якій я живу", "Моя Україна, демократична і вільна, я з нею пов'язую долю свою", "Трагедії українського народу", "Я - громадянин і патріот держави", "Збережемо наш скарб - рідну мову", "Джерела духовності мого краю", "Видатні люди мого краю", "Допоможемо ветеранам", "Козацькі сурми", "Українці за кордоном. Що таке діаспора?", "Україна - суверенна і незалежна держава", "День Соборності України", "6 грудня - День збройних сил України", "Є пам'ять, якій не буде кінця", "Воїни - інтернаціоналісти",

"Видатні вчені України, рідного краю", "Українське козацтво міфи та реалії", "Ми - єдиний народ".

9 клас

"Громадянське суспільство - гарантія дотримання прав людини", "Гуманістична мораль у громадянському суспільстві", "Державні символи України", "Дебати: право на приватне життя", "Україна - європейська держава", "Видатні вчені України", "Ваш світлий Подвиг незабутній", "Культура політичної дискусії", "Твоя правова культура", "Що ми можемо зробити для того, щоб шкільне життя було яскравим і незабутнім".

Старша школа

Виховні досягнення

Національна самосвідомість:

- сформованість основних понять про народ, націю, суспільство, державу;
- знання Конституції України, виконання норм закону;
- ідентифікація з українською нацією, усвідомлення себе громадянином, патріотом і гуманістом, який може і має добросовісно впливати на розбудову громадянського суспільства, правової демократичної держави в Україні, захищати свої права;
- почуття патріотизму, розвиненої правосвідомості, культури міжетнічних відносин;
- почуття свободи, людської і національної гідності;
- розуміння важливості української мови як основи духовної культури нації;
- знання історії, культури свого народу, його традицій, звичаїв і обрядів;
- готовність до захисту національних інтересів України;
- толерантне ставлення до представників інших народностей, шанобливе ставлення до їх культури, релігій, традицій.

10 клас

"Я — українець!", "Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Україну!", "Зустріч з народними умільцями краю", "Літопис мого родоводу", "Патріотизм - нагальна потреба України й кожного українця", "Псевдопатріотизм і його прояви", "У нашій рідній Україні - ми всі український народ", "Ми різні, але ми єдині", "Демократія як загальнолюдська цінність", "Толерантність – моральний імператив сьогодення", "Права і свободи громадян – пріоритетні цінності демократії", "Свобода та особиста недоторканість громадян", "Основи правосвідомості особистості", "Славетні постаті України", "Конституційні основи держави",

"Від формування правомірної поведінки до правової культури громадянина України", "Політична культура. Якою вона повинна бути?", "Мій рідний край ні з чим не порівняти!", "Історія та сучасність рідного краю", "Ми співпрацюємо з територіальною громадою міста (села)", «Презентуємо учнівське самоврядування», "Взаємодія та співпраця з громадськими дитячими об'єднаннями та молодіжними організаціями", "Насильство та як його уникнути", "Сучасне рабство. Торгівля людьми", "Захист Вітчизни — обов'язок громадянина", "Сучасні гендерні стереотипи".

11 клас

"Особисті потреби та вимоги суспільства", "Про самоактуалізацію та самовизначеність особистості", "Я і соціум", "Видатні особистості рідного краю", "Презентуємо нашу школу", "Учнівське самоврядування в школі", "Герої для нас як приклад...", "Сучасний політик — який він?", "Якби я був політиком...", "Видатні постаті України", "Україна і Європа", "Ми — громадяни України", "Без правової культури немає правової держави", "Соборність і злагода – умови процвітання України", "Торгівля людьми — грубе порушення прав громадянина", "Особиста відповідальність — пріоритетна риса громадянина", "Я і соціум: проблеми самореалізації", "Україно! Ти — моя молитва!", "Гуманістична мораль і моральність — основа етики громадянськості", "Правосвідомість громадянина", "Горде ім'я - українець!", "Що означає бути патріотом?", "Лідер XXI сторіччя: соціально психологічний портрет", "Гендерна рівність: правове забезпечення і реальність", "Моральні принципи досягнення успіху", "Видатні випускники нашої школи", "Презентуємо себе", "Ми — різні, ми — рівні", "Культура міжетнічних відносин у полікультурному просторі", "Глобалізація: загроза або нова реальність?", "Інтеграція України в сучасному світі", "Порушення прав людини: експлуатація та торгівля".

ПРОВЕДЕННЯ ТЕМАТИЧНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ЕКСКУРСІЙ, ЕКСПЕДИЦІЙ, МАРШРУТІВ “ВИХІДНОГО ДНЯ”, ВИЇЗНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ У ШКОЛАХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Пояснювальна записка

У навчально-виховному процесі природничих дисциплін важливим засобом засвоєння, поглиблення та закріплення знань є екскурсії еколого - натуралістичного спрямування. Такі необхідні комплексні освітні завдання як ознайомлення з навколишнім середовищем, вивчення та моніторинг факторів впливу на довкілля, пом'якшення антропогенного впливу на природу, врешті формування наукового світогляду у підростаючого покоління можливо успішно реалізовувати, проводячи екскурсії в парки, ліси, гори, до пам'яток історії, на промислове та сільськогосподарське виробництво.

Позитивну роль у формуванні творчої особистості дитини відіграють природоохоронні території, заказники, національні парки, рекреаційні райони, екологічні табори. На противагу цьому екскурсії до урбанізованих зон, промислових підприємств можуть продемонструвати негативну роль впливу людини на навколишнє середовище, тобто негативний результат - це також приклад, який необхідно показати. Це важливо для пробудження громадянської та екологічної свідомості, формування активного та відповідального ставлення до майбутнього.

Вивчити природу, навчитися її розуміти і відчувати можливо лише при безпосередньому спілкуванні з нею. Наприклад, вивчати рослинний і тваринний світ, пам'ятки природи неможливо без екскурсій, походів, експедицій. Безпосередні спостереження за природними явищами під керівництвом вчителя сприяють формуванню у школярів уявлення про взаємозв'язок і розвиток компонентів природних ландшафтів, про незахищеність і вразливість природи та вплив на неї людини. При плануванні та проведенні різноманітних еколого натуралістичних заходів варто враховувати вікові особливості дітей, їх фізичний розвиток, психологічні особливості. Так для дітей молодшого шкільного віку екскурсії мають бути ознайомлюючо - навчальними, де знайомство з навколишнім середовищем зводиться в основному до елементарних фенологічних спостережень. При проведенні походів, екскурсій з молодшими школярами необхідно враховувати їх швидку стомлюваність. Для них необхідно декілька разів за заняття змінювати вид діяльності, планувати такі заходи у вигляді ігор та на короткотривалий термін, щоб дистанція еколого - натуралістичного заходу була не більше 2-3 кілометрів.

Діти середнього шкільного віку залучаються до еколого-натуралістичної роботи, що обов'язково передбачає елементи наукового пізнання. Це найпластичніша вікова група і для знайомства з природою - найбільш сприйнятлива. Тому ведення журналів спостережень, розробка карт та маршрутів міні-експедицій, звітування за результатами досліджень є не

тільки захоплюючою грою для дітей, а й початком сходження до справжньої науки.

Для старшокласників екскурсії мають бути проблемно-пошукового спрямування, з подальшим аналізом та шляхами подолання виявлених проблем під час проведення екскурсій, походів, практикумів тощо. Дуже добре якщо ця діяльність для старших учнів є системною, у них сформований досвід такої роботи та певні уподобання. В такому разі старшокласники залучаються до організації та розробки маршруту експедиції, за їхньою активною участю проводяться дослідження. Надзвичайно ефективними у реалізації цих завдань є застосування проектних методик та інформаційно комунікаційних технологій, що дають змогу створити суспільно значущий інтелектуальний продукт за результатами проведення екскурсії, експедиції.

**Орієнтовні об'єкти виховної еколого-натуралістичної роботи.
(з урахуванням регіональних ресурсів.)**

Початкова школа

Молодший шкільний вік

Екскурсії до близько розташованих від закладу освіти парку, ботанічного саду, зоопарку, лісу, річки, болота, ставка, балки тощо.

Перегляд відеофільмів про об'єкти природи.

Основна школа

5 -7 класи

Одноденні походи по прокладених екологічних стежках з комплексним вивченням біогеоценозів свого краю.

Одноденні екскурсії до близько розміщених Об'єктів зазначених у Переліку.

Поїздки до табору “Юннат” НЕНЦ М Київ, обласних, міських та районних екологічних таборів.

8-9 класи

Експерсії на близько розташовані промислові та сільськогосподарські підприємства з метою профорієнтації, вивчення впливу від їх діяльності на оточуюче середовище та подальшого моніторингу.

Довготривалі походи та експедиції по Об'єктах зазначених у Переліку.

Комплексне ознайомлення з пам'ятками природи, історії та культури України.

Навчально дослідницькі експедиції у екологічних таборах.

Старша школа

10 -12 класи

Експерсії до науково-дослідних установ природоохоронного профілю.

Участь у науково-практичних конференціях, МАН, Всеукраїнських природоохоронних акціях та інших заходах, пов'язаних з еколого натуралістичною творчістю.

Комплексне ознайомлення з пам'ятками природи, історії та культури України та за її межами.

Рекомендований перелік об'єктів для проведення природничих екскурсій:

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

1. Нікітський державний ботанічний сад НАН України.
2. Алупкінський парк.
3. Гурзуфський парк.
4. Лівадійський парк.
5. Місхорський парк.
6. Червоні печери (Кизил - Коба).
7. Гірський масив Кара-Даг.
8. Чуфу-Кале.
9. Джанкойська районна станція юннатів.
10. Арабатська стрілка.
11. Острови на Сиваші.
12. Грязева сопка Джау-Тепе Ленінський район.
13. Урочище Казантип Ленінський район.
14. Гірський масив Аю-Даг, та ще понад 300 об'єктів.
15. Учнівська виробнича бригада Новожиловської СЗШ.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

1. Ландшафтно-історичний заповідник Буша Ямпільського району.
2. Немирівський парк.
3. Антопільський парк Томашпільського району.
4. Чернятинський парк Жмеринського району.
5. Ободівський парк Тростянецького району.
6. Печерський парк Тульчинського району.
7. Метеоритний кратер с. Жорнище Іллінецького району.
8. Учнівська виробнича бригада Богатирської СЗШ Літинського району.
9. Шкільне лісництво Буднянської СЗШ Тростянецького району.

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Озеро Світязь Шацького національного парку.
2. Любешівський парк.
3. Озеро Добре Шацького національного парку.
4. Озеро Святе Шацького національного парку.
5. Озеро Пісочне Шацького національного парку.
6. Володимир-Волинська міська станція юннатів.
7. Шацьке шкільне лісництво Шацького району.
8. Трудове аграрне об'єднання Головенської СЗШ Любомильського району.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Ботанічний сад Дніпропетровського національного університету.
2. Обухівські заплави Царичанського району.
3. Дніпровсько-Орільський заповідник.
4. Дніпропетровське районне еколого-виробниче об'єднання.
5. Учнівське лісництво «ЮНЕКС» Ленінської районної станції юннатів м. Дніпропетровська.
6. Учнівська виробнича бригада Майської СЗШ Синельниківського району.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

1. Урочище Гори Артема.
2. Донецький ботанічний сад.
3. Соляні шахти м. Артемівськ.
4. Степові природні заповідники «Кам'яні могили» та «Хомутовський степ».
5. Національний природний парк «Святі Гори».
6. Харцизький міський еколого-натуралістичний центр.
7. Учнівська виробнича бригада Петровської СЗШ Волноваського району.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Верхівнянський парк Ружинського району.
2. Городницький парк та урочище Новоград-Волинського району.
3. Іваницький парк Андрусівського району.
4. Новочорторийський парк Любарського району.
5. Бердичівський міський еколого-натуралістичний центр.
6. Ботанічний сад ЖНАЕУ.
7. Трощанський парк Чуднівського району.
8. Скелі Баранячі лоби, Ольжичі купальні, Велетенські котли-міський парк м. Коростеня.
9. Навчально-дослідна земельна ділянка Високівської гімназії Черняхівського району.
10. Учнівське лісництво Ємельчанської ЗОШ №2.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Ботанічний сад УНУ.
2. Свалявський парк.
3. Чертезький парк.
4. Озеро Синьвір.
5. Сталактитові печери Тячівського та Буштинського районів. район.
6. Озеро Липовецьке.
7. Водоспад на р. Туричці с.Лумшор Перечинського району.
8. Водоспад Шипот с. Воєводина Перечинського району.
9. Каолінові шахти Берегівський район.
10. Гора Говерла Рухівський район.
11. Долина нарцисів, урочище Киреші м.Хуст.
12. Солотвинська солекопальня та соляні озера, та ще понад 300 пам`яток природи.
13. Смологвицьке учнівське лісництво Іршавського району.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

1. Острів Хортиця, Дніпрогес, дніпровські пороги.
2. Каховське водосховище, острови Великі і Малі Кучугури с. Кам`янське Василівський район.
3. Кам`яні могили с. Терпіння Мелітопольський район.
4. Молочний лиман та острови Мелітопольський район.
5. Солодкий лиман та острови м. Бердянськ.
- 6.Коса Обіточна з островами, Приморський район.
7. Учнівська виробнича бригада Михайлівської ЗОШ Вільнянського району.
8. Зоопарк Запорізької дитячої залізниці.

9. Запорізький дитячий ботанічний сад.
- 10 Шкільне лісництво СЗОШ №3 м. Пологи.

ІВАНО - ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Урочище Княж-Двір с. Верхнє Коломийського району.
2. Ботанічний заповідник Чортова гора с. Бабинці Рогатинського району.
3. Скелі Довбуша Долинського району.
4. Урочище Дрібка с. Буркута Верховинський район.
5. Водоспад на р. Піст енці с. Шешори Косівський район.
6. Перевал Ластун-Попадя с. Буркут Верховинський район.
7. Урочище Садки с. Зелена Надвірнянський району ще понад 200 природніх об'єктів.
8. Городецька районна станція юннатів.
9. Козаківське шкільне лісництво Болехівського району.

м. КИЇВ ТА КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Київський ботанічний сад ім. Фоміна.
2. Центральний ботанічний сад ім. Гришка.
3. Зоопарк.
4. Музей природи НАН Ураїни.
5. Музей Чорнобиля.
6. Національний еколого-натуралістичний центр МОН Ураїни.
7. Дендропарк агрофірми «Квіти Ураїни».
8. Парк “Олександрія ” м. Біла Церква.
9. Сулимівський парк Баришівського району.
- 10 Дитяче трудове аграрне об'єднання Буртівської ЗОШ Кагарлицького району.
11. Пилиповецьке шкільне лісництво Бородянського району.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Дендрологічний парк Веселі Боковеньки Долинський район.
2. Онуфріївський парк.
3. Парк-садиба х. Надії Кіровоградський район.
4. Чорноліський лісовий масив Знам'янський район.
5. Учнівська виробнича бригада Перчунівської ЗОШ Добровеличківського району.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Селезнівський парк Перевальський район.
2. Секменівський крейдяний кар'єр Лисичанський район.
3. Озеро Біляєвське Слов'яносербський район.

4. Стрілецький степ, Провальський степ - філіали Луганського державного заповідника.
5. Шкільне лісництво Вільхівської ЗОШ Станично-Луганського району.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Дендропарк с Оброшене Пустомитівський район.
2. Буський парк.
3. Самбірський парк.
4. Підгорецький парк Стрийський район.
5. Стрийський парк м. Львова.
6. Природний Сколевські Beskidi Стрийський район, та ще понад 50 парків 16 -18 сторіччя і 200 інших природніх об`єктів(урочища, скелі, печери, водойми тощо).
7. Львівський обласний еколого - натуралістичний центр.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Мостівський парк Доманівський район.
2. Зоопарк м. Миколаїв.
3. Урочище Лабіринт с. Трикрати Вознесенський район.
4. Урочище Рацинська дача с. Малосолоне Вознесенський район.
5. Природній парк «Гранітне степове Побужжя» м. Первомайськ.
6. Миколаївський обласний еколого-натуралістичний центр.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Одеські катакомби.
2. Ботанічний сад Одеського національного університету.
3. Парк санаторію ім. Чкалова.
4. Урочище Савранське Савранський район.
5. Учнівське аграрне об`єднання Ряснопільської ЗОШ.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Березово-Рудський парк Пирятинський район.
2. Устимівський парк Семенівський район.
3. Хомутецький парк Миргородський район.
4. Урочище Парасоцький ліс Диканьський район.
5. Весело подільський парк Семенівський район.
6. Миргородський санаторний парк.
7. Урочище Велике болото с. Мала Перещепина Новосанжарський р-н.
8. Шкільне лісництво Ходуліївської ЗОШ Семенівського району.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Гощанський парк.
2. Березнівський парк.
3. Володимирецький парк.
4. Деражнянський парк Костопільський район.
5. Клеванський парк Рівненський район.
6. Неньковецький парк Зарічненського району.
7. Урочище Надслучанська Швейцарія Березнівський район.
8. Озеро Біле с. Біле Володимирецький район.
9. Учнівська виробнича бригада Шубківської ЗОШ Рівненського району.
10. Учнівське лісництво Рокитнівського аграрного ліцею.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Кишницький парк Сумський район.
2. Тростянецький дендрарій та лісопарк.
3. Низівський парк Сумський район.
4. Яблуня-колонія с. Анріївка Кролевецького району.
5. Урочище Литовський бір с. Климентово Охтирський район.
6. Михайлівський парк Лебединський район.
7. Ямпільська районна станція юннатів.
8. Учнівське лісництво “Паросток” ЗОШ №5 м. Суми.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Гермаківський дендропарк Борщівський район.
2. Бережанський парк.
3. Більче-Золотецький парк Борщівський район.
4. Вишнівецький парк Збараський район.
5. Скала - Подільський парк Борщівський район.
6. Кременецькі гори.
7. Кривченська кришталева печера с. Нижнє Кривче Борщівський район.
8. Кременецький дендропарк.
9. Печера-лабіринт Вертеба с. Більче-Золоте Борщівський район.
10. Млинковецька печера-лабіринт х. Млинки Бучацький район.
11. Стрільківецька печера Блакитні озера Борщівський район, та ще 5 печер у цьому районі.
12. Карстові озерця с. Вікно Гусятинський район.
13. Подільський товтровий кряж Медобори Підволочиський та Густинський райони.
14. Учнівська виробнича бригада Ладичинської ЗОШ.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Ботанічний сад ХНУ.
2. Краснокутський парк.
3. Наталіївський парк.
4. Старомерчанський парк Валківський район.
5. Шарівський парк Богодухівський район.
6. Балаклеївська районна станція юннатів.
7. Шкільне лісництво Червонооскільської гімназії Ізюмського району.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Ботанічний сад ХДПУ
2. Дендропарк курорту Гопри м . Гола Пристань.
3. Дендропарк Каховського водосховища.
4. Урочище Березові кілки Голопристанський район.
5. Урочище Буркути Голопристанський район.
6. Острови Бакайський, Джарилгач, Китай, Куюк Тук, Мартинячий, Чурюк- у гирлі Дніпра, Чорному Морі та Сиваші.
7. Національний заповідник Асканія-Нова
8. Учнівська виробнича бригада Чулаківської ЗОШ Голопристанського району.
9. Новокаховська міська станція юннатів.
10. Учнівське лісництво “Паросток” Цюрупінської СЗОШ №2.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

1. Кам`янець-Подільський національний заповідник.
2. Антонівський парк Красилівський район.
3. Голозубинецький парк Дунаєвецький район.
4. Макіївський парк Дунаєвецький район.
5. Михайлівський парк Дунаєвецький район.
6. Новоселицький парк Старо константинівський район.
7. Самчиківський парк Староконстантинівський район.
8. Кривинський парк Славутський район.
9. Товтровий кряж Сатанівський, Городецький та Кам`янець -Подільський райони.
10. Учнівська виробнича бригада Летавського НВК
11. Кам`янець-Подільська міська станція юннатів.
12. Шкільне лісництво Полянської ЗОШ Шепетівського району.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Кам`янський парк.
2. Козацький парк Звенигородський район.

3. Корсунь - Шевченківський парк.
4. Тальнівський парк.
5. Уманський парк "Софіївка".
6. Урочище Холодний яр с. Мельників Чигиринський район.
7. Будищенський парк Звенигородський район.
8. Великобурімський парк Чернобаївського району.
9. Урочище Три криниці с. Суботів Чигиринський район.
10. Шевченківський національний заповідник м. Канів.
11. Учнівське лісництво Грушківської ЗОШ Кам'янського району.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

1. Ботанічний сад ЧНУ.
2. Сторожинецький дендропарк.
3. Берегометський парк, та ще 22 парки 17 -19 сторіччя.
4. Урочище Лунка с. Красноільськ Сторожинецький район.
5. Природний парк Лужки с. Виженка Вижницького району.
6. Мінеральні лікувальні джерела с. Суденець Сторожинецький район.
7. Скеля Скам'яніла богачка с. Усть Путила Путильський район.
8. Скеля Камінь Довбуша с. Розтоки Путильський район.
9. Печера Довбуша с. Підзахаричі Путильський району та ще більше 100 об'єктів.
10. Учнівське лісництво Полянської ЗОШ Хотинського району.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. Тростянецький дендропарк Ічнянський район.
2. Качанівський парк с. Власівка Ічнянський район.
3. Сокиринський парк Срібнянський район.
4. Ботанічний сад та парк Ніжинського НПУ ім. Гоголя.
5. Ваганицький дендропарк Городнянський район.
6. Дендропарк в урочищі Базарщина Борзнянського району.
7. Кочубеївський парк с. Батурин Бахмацький район.
8. Парк Болдіна Гора м. Чернігів.
9. Седнівський парк Чернігівський район, та ще понад 100 об'єктів (парки, урочища, озера, джерела, окремі дерева).
10. Учнівська виробнича бригада Седнівської ЗОШ.
11. Новоборицьке учнівське лісництво Щорського району.

**Перелік комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю
(з відвідуванням визначних історичних, краєзнавчих, географічних, історичних, етнографічних об'єктів)**

№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації, яка проводить екскурсії
Автономна Республіка Крим				
1.	“Мандрівка в глибину століть” (Гора Аккая)	м. Сімферополь – м. Білогірськ - с. Яблучне - Аккая - с. Вишенне	Аккая цікава в першу чергу, як пам'ятка археології світового значення. На північних схилах розташований комплекс із 17 стоянок епохи мист'є (100-140 тис. років назад).	Кримський республіканський центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, 95011, АР Крим, м. Сімферополь, вул. Турецька, 8. тел. (0652)27-64-26 (екскурсійний відділ)
Запорізька область				
2.	"Кам'янське городище" IV ст. до н.е.	Кам'янка-Дніпровський район. Автобусна екскурсія: Запоріжжя (через м.Енергодар і м. Дніпрорудне) – смт Кам'янка-Дніпровська - с. Знаменка (140 км).	Комплекс археологічних пам'яток епох неоліту, катакомбної культури, епохи бронзи та скіфського часу, скіфський курган «Солоха».	Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді м. Запоріжжя, вул. Немировича-Данченка 46-а, т. 8 (061) 224-02-70; 224-02-71.
Київська область				
3.	Обласний археологічний музей.	с. Трипілля Обухівського району.	Експозиція музею розповідає про історичні події, які відбувалися на території Київщини з часів палеоліту до кінця XVIII ст. У музеї представлені старожитності зарубинецької, черняхівської, київської, колочинської, лука-райковецької, волинцівської та роменської культур. Велику історичну цінність мають знахідки глинобитних будинків, кольоровий тонкий посуд, витончені статуетки, вироби з міді. До музейного комплексу входять: Дівич-гора, де знайдено городище, святилище та могильник зарубинецької культури (II ст. до нашої ери), знайдено кілька скарбів	Київська область, с. Трипілля, Обухівський район, вул. Героїв Трипілля, 12, тел. 8 (04472) 5-14-75, 3-32-99.

№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			– монет візантійської та української княжої доби	
м. Севастополь				
4.	Скельський менгір (вертикально поставлений мегаліт)	Балаклавський район, Байдарська долина, с. Родниковське (поруч із клубом)	Пам'ятник археології III тисячоріччя до н.е., найвищий менгір Східної Європи	ГП «СОЛОХ», 99043, м. Севастополь, вул. Новикова, 60-А, тел. (0692) 63-51-58 Центр дитячо-юнацького туризму і екскурсій, 99007, м. Севастополь, вул. Н.Музики, 5, т. (0692)545423
Миколаївська область				
5.	“Місце давніх греків – Ольвія”	м.Миколаїв – с.Парутино (Очаківський р-н)		Миколаївський обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, м.Миколаїв, вул.Севастопольська, 63 тел. (0512) 36-12-19
Черкаська область				
6.	Заповідник “Трипільська культура”.	с. Легедзине.	(в стадії завершення)	Черкаський обласний центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді, 18008, м.Черкаси, вул. Смілянська, 100/1-а, тел/факс 8(0472) 63-14-89.
Чернігівська область				
7.	Коропський район.	47 км від районного центру.	В с. Мезин знайдено і досліджено пізньопалеолітичне поселення (15 тис. років тому). Мезинська стоянка – увійшла в світову науку завдяки багатющому матеріалу, що розповів про життя первісної людини. Особливу цінність становлять пам’ятки доісторичного побуту – житло із кісток мамонта та орнаментовані прикраси з тих же кісток. Створено Мезинський народний археологічний музей.	Чернігівський обласний центр дитячого та юнацького туризму і екскурсій, тел. 8 (04622) 46214

№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії

Часи Київської Русі

№№	Назва теми туристсько-красознавчої екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
Волинська область				
1.	”Древнє місто над Лугою”	Луцьк – Володимир-Волинський – Устилуг - Зимне	Правнук Володимира Мономаха, Мстислав Ізяславович, котрий був удільним князем у Володимирі, в 1157 р. заклав новий храм на честь Успіня Пресвятої Богородиці. Освячено храм було після розпису, у 1160 р. Цей Собор-усипальниця, адже спокій в храмі знайшли такі князі, як Мстислав, Василько, а також єпископи і місцева знать. Це єдина пам’ятка архітектури на території сучасної Волині, що дійшов до нас з часів Київської Русі.	Волинський Центр туризму та екскурсій. м. Луцьк, вул. Коперника, 12 тел. (03322) 4-81-54
м. Київ				
2.	Національний заповідник “Софія Київська”.	м. Київ	Пам’ятка архітектури XI ст. Головний митрополичий храм Київської русі – України, де була створена перша бібліотека. Інтер’єри Софійського собору прикрашають фрескові орнаменти, мозаїчні підлоги, мармурові оздоби тощо. Зберігається саркофаг Ярослава Мудрого. На території заповідника розташовані споруди ХУІІІ ст.: Софійський собор, Дзвіниця, Трапезна, Митрополичий будинок та ін.	м. Київ, вул. Володимирська, 24, тел. 8 (044) 278-61-52.
3.	Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.	м. Київ	Український православний монастир, заснований у 1051 р. монахами Антонієм і Феодосієм. Архітектурний ансамбль повністю сформувався у сер. ХУІІІ ст.. До складу заповідника входять: Успенський собор (ХІ ст.), Велика Дзвіниця (ХУІІІ ст.), Троїцька надбрамна церква (ХІІ ст.), Миколаївська церква (ХУІІІ ст.), Ближні та Дальні печери (ХІ ст.) та інші пам’ятки архітектури.	м. Київ, вул. Січневого повстання, 21 тел. 8 (044) 280-30-71.

№№	Назва теми туристсько-красназавчої екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації, яка проводить екскурсії
4.	Володимирська гірка.	м. Київ	Парк 11 га, заснований у XIX ст. Композиційним центром парку є пам'ятник князю Володимиру (1853 р.). В північній частині парку у 1905 р. відкрито фунікулер.	м. Київ, вхід з Європейської або Михайлівської площі.
	Державний музей книги і друкарства.	м. Київ	Розташований у приміщенні колишньої типографії Києво-Печерської лаври. Має матеріали стосовно розвитку книг описання та друку в Україні з XI ст. до наших часів.	м. Київ, вул. Січневого повстання, 21 корпус 9-10 (на території Лаври). тел. 8 (044) 280-79-76.
5.	«Золоті ворота» (філія Національного заповідника «Софія Київська»).	м. Київ	Споруджені у 1017-1024 рр. Головна урочиста брама давнього Києва. Про їх будівництво згадується в літописі 1037 року. Входили до оборонної системи міста, створеної Ярославом Мудрим. Зруйновані у 1240 році татаро-монгольськими нападниками. У 1648 році біля Золотих воріт кияни зустрічали полки Богдана Хмельницького. У 1750 р. ворота були засипані землею, а у 1837 р. – розкопані і укріплені. У 1982 р. над руїнами зведено павільйон.	м. Київ, вул. Володимирська, 40-А
6.	Михайлівський Золотоверхий монастир.	м. Київ	Заснований у XII ст. Зруйнований у 1934-35 рр. Відбудований у 1991 р. Михайлівський Золотоверхий собор – перлина давньокиївського архітектурного мистецтва. Споруджений у 1108- 1113 рр. князем Святополком, внуком Ярослава Мудрого. На другому ярусі Дзвіниці знаходиться Трьохсвятительська церква та музей відбудови монастиря, на третьому поверсі – 32 дзвони та баштовий годинник.	м. Київ, Михайлівська площа.
Чернігівська область				
7.	“Подорож крізь віки”	По м. Чернігову	Проводиться по древній, музейній частині міста (Вал Болдіні гори, Красна площа) з відвідуванням музеїв: історичного, військово-історичного, Борисо-Глібського, М.М. Коцюбинського, Антонієвих печер, виставок.	Чернігівський обласний центр дитячого та юнацького туризму і екскурсій. 14008, м. Чернігів вул. Нахімова, 3, т. (04622) 4-62-14

Гетьманщина

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
Запорізька область				
1.	Острів Хортиця -Національний заповідник України.	м. Запоріжжя.	На острові представлені майже всі природні зони і ландшафти півдня України: справжні, петрофітні, псамофітні і чагарникові степи, балки, байраки, луки, скелі, ліс, стариці, озера і протоки, острівці і кучугури; зростає більше 1000 видів рослин. Налічується 63 пам'ятки археології та історії, з них 33 пам'ятки поставлено на державний облік. Хортиця – це 6 груп курганів, більш двох десятків поселень і стоянок усіх часів, чотири культових центри епохи енеоліту-бронзи, сім прошарків на о. Байда, серед яких шостий прошарок - замок Дмитра Вишневецького, фундатора першої Запорозької Січі; три козацькі зимівники, літописне поселення Протовче, десятки пам'ятних місць, пов'язаних з історією Київської Русі і Запорозького козацтва.	Національний заповідник „Хортиця”, тел. 8 (0612) 52-72-34, 52-51-88. Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді м. Запоріжжя, вул. Немировича-Данченка 46-а, т. 8 (061) 224-02-224-02-71.
Львівська область				
2.	Львівський державний історико-архітектурний заповідник.	Центральна частина м. Львова	Територія Львівського державного історико-архітектурного заповідника знайомить з видатними пам'ятками архітектури XIII – поч. XX ст., які представляють розвиток усіх історичних стилів.	Львівський обласний центр краєзнавства, екскурсійного туризму учнівської молоді, м. Львів, вул. І.Франка, 156, тел.: 8 (0322) 76-44-21, 76442
3.	Високий Замок.	м. Львів, г. Замкова.	Південно-східна стіна княжого замку – фортеці XIV – XV ст.	Львівський обласний центр краєзнавства, екскурсійного туризму учнівської молоді, м. Львів, вул. І.Франка, 156, тел.: 8 (0322) 76-44-21, 76442
Хмельницька область				
4.	Історико-архітектурний заповідник "Кам"янець".	м.Кам"янець-Подільський.	Місто-фортеця, яке розташоване на півострові, в оточенні неприступних скелястих берегів р.Смотрич. Місто цікаве різноманіттям історико-архітектурних	Кам"янець-Подільська станція юних туристів, вул.Довга,3 8(03849)23863, 30591, 22300

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			пам'яток: фортифікаційних (Стара фортеця, брами, оборонні вежі), культових (костели та церкви, громадських (ратуша, житлова забудова, площі).	8(097)268779
5.	Бакотський печерний монастир XI-XV ст.	р.Дністер, Кам"янець-Подільський район.	Свято-Миколаївський православний печерний монастир XI-XV ст. - цікава історична пам'ятка, розташована на обривистій товтрі Біла на висоті 70 метрів, де колись існувало літописне м.Бакота – прадавня столиця Поділля. Зараз затоплена водами Дністровського водосховища.	Кам"янець-Подільська стан юних туристів, вул.Довга,3 8(03849)23863, 30591, 22300 8(097)268779
6.	Печерний монастир біля с.Субіч.	с.Субіч Кам"янець-Подільського району.	Невеличкий печерний монастир, над р.Дністер біля с.Субіч. Місцевість вражає красою краєвидів та недоторканістю природи, є цілющі джерела, з якими пов'язані цікаві легенди.	Кам"янець-Подільська стан юних туристів, вул.Довга,3 8(03849)23863, 30591, 22300

Українське козацтво

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
Волинська область				
1.	“Шляхами козацької звитяги”	Луцьк – Берестечко – Пляшева	Створений у 1966 р. На території заповідника розташована Георгіївська церква (1910-1914рр.) споруджена за проектом О.В.Щусева з розписами художників І.Іжакевича та О.Корецького. Дерев'яна Михайлівська церква перенесена з с. Острів (за переказами в ній молився перед битвою Б. Хмельницький); саркофаг з останками козаків та селян, що загинули під час битви у 1651 р., двоповерхова будівля колишніх келій, де розміщено музей. До 350-ї річниці з часу битви було встановлено бронзовий пам'ятник козакам на полі бою.	Волинський центр туризму та екскурсій. м. Луцьк, вул. Коперника,12 тел. (03322) 4-81-54
Миколаївська область				
2.	“Шляхами козацької слави”. (Регіонально-ландшафтний парк „Гранітно-степове Побужжя”	м.Миколаїв –с.Мигія (Первомайський р-н)		Миколаївський обласний центр туризму, краєзнавства екскурсій учнівської молоді м.Миколаїв, вул.Севастопольська, 63

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
Рівненська область				
3.	“Поле козацької слави”	Рівне – Млинів – Демидівка - Пляшева	Розповідь про події визвольної боротьби 1648-1657 рр. про населені пункти краю та їх зв'язок з історією українського козацтва. с. Млинів. Млинівський краєзнавчий музей, флігель садиби магната Ходкевича 1780 р., будинок Млинівського краєзнавчого музею. с. Плюшева. Меморіальний комплекс „Козацькі могили”, Михайлівська церква 1651 р., Георгіївська церква 1914 р. Ботанічна пам'ятка природи урочище “Хвороща”.	Рівненська обласна станція юних туристів. 33000, м. Рівне, вул. С. Петлюри, 26. тел. (0362)26-55-59
4.	Історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».	с.Пляшева.	Створений у 1966р. На території заповідника розташовано храм-пам'ятник Георгіївська церква (1910-1914рр.) споруджена за проектом О.В.Щусева з розписами художників І.Іжакевича та О.Корецького; дерев'яна Михайлівська церква перенесена з с.Острів (за переказами в ній молився перед битвою Б.Хмельницький); саркофаг з останками козаків та селян, що загинули під час битви у 1651р.; двоповерхова будівля колишніх келій, де розміщено музей. До 350-ї річниці з часу битви було встановлено бронзовий пам'ятник козакам на полі бою.	Адміністрація заповідника тел.8 (03633)- 2-87-27

Пам'ятки історії та архітектури

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
Автономна Республіка Крим				
1.	Ески-Кермен	с.Красний Мак Бахчисарайського району	Археологічна пам'ятка старовинного міста кінця VI ст. Розташоване на платі довжиною більше 1 км і шириною 170м. Загальна площа досягає 8,5 га. Висота обриву досягає 30 м. На території налічується до 400 печер.	Кримський республіканський центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, 95011, АР Крим, м. Сімферополь,

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
				вул. Турецька, 8. тел. (0652)27-64-26 (екскурсійний відділ)
2.	Чуфут-Кале	м. Бахчисарай (півн. частина)	Археологічна пам'ятка старовинного міста кінця VI – VII ст.	Кримський республіканський центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, 95011, АР Крим, м. Сімферополь, вул. Турецька, 8. тел. (0652)27-64-26 (екскурсійний відділ)
3.	Мангупкале	с. Залісове Бахчисарайського	Гора-останець, висотою 583 м. Пам'ятник історії V- XV ст. Найбільше печерне місто Крим- Столиця середньовічного князівства — Феодоро.	Бахчисарайський історико-культурний заповідник, тел. 8 0654 42881 Кримський республіканський позашкільний навчальний заклад “Центр туризму і краєзнавства учнівської молоді”, тел. 8 0652 271545.
Дніпропетровська область				
4.	“Дорога до храму” (Свято-Троїцький собор)	м. Дніпропетровськ – м. Новомосковськ	Перлиною духовного життя Дніпропетровщини є Новомосковський Свято-Троїцький собор, який було збудовано на козацьких землях і на гроші козацької старшини народним майстром Якимом Погребняком без жодного цвяха. Собор є пам'яткою архітектури, охороняється ЮНЕСКО. Олесь Гончар написав роман про цей храм. Вивчення духовних надбань – мета цієї екскурсії.	Дніпропетровський обласний дитячо-юнацький центр міжнародного співробітництва м. Дніпропетровськ, вул. Овражна, 49, тел. (0562)470 312, 472 831
Донецька область				
5.	“Святогірська Святоуспенська лавра: історія та архітектура”	м.Донецьк – м.Святогірськ	На території Національного природного парку „Святі Гори” розташована Свято - гірська Святоуспенська Лавра. Історія не зберегла документів , які б точно вказували час виникнення монастиря. До кінця 70-х рр. XVII ст. монастир являв собою печерну фортецю,	Артемівський Центр туризму краєзнавства та екскурсій. м.Артемівськ, вул.Горбатова,42. тел. (06274) 6-33-22

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			потім з'явилися наземні будівлі. Цей монастир є однією з перлин архітектури нашої Вітчизни.	
Житомирська область				
6.	“Дивовижний Житомир”	м. Житомир	<p>Найстаріша пам'ятка на Замковій горі – католицький костюл Св. Софії. Поруч знаходиться обласний краєзнавчий музей, в картинній галереї якого представлено полотна майстрів Італії, Голландії, Франції 16-19 ст.</p> <p>Свято-Преображенський Кафедральний собор пам'ятка архітектури 19 ст.</p> <p>На майдані Рад знаходиться колишня жіноча Маріїнська гімназія та залишки комплексу архієрейського подвір'я, де у 1846 р. зупинявся Т.Г. Шевченко. Завершується екскурсія знайомством з єдиним в Україні музеєм космонавтики, що включає в себе меморіальний будинок-музей С.П. Корольова.</p>	Житомирський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді 10003, м. Житомир, вул. Перемоги, 54. тел. (0412)25-36-99
Закарпатська область				
7.	Корілівський замок.	с. Королеве Виноградівський район	Археологічна пам'ятка XIII ст. До середини XVII ст. замок функціонував як оборонна споруда.	Закарпатський обласний центр туризму, краєзнавства, екскурсій і спорту учнівської молоді м. Ужгород, вул. Висока, 8 тел. (03122) 3-25-69, 3-41-11
8.	“В глибину віків” (Мукачівський замок)	м. Ужгород- м. Мукачеве	У IX-X ст. на Замковій горі існувало дерев'яне укріплення слов'ян. Сучасного вигляду замок набув у XVII-XVIII ст., коли було закінчено забудову всіх чотирьох терас Замкової гори. Сьогодні замок майже повністю відреставрований. У приміщеннях замку розташована експозиція філії Закарпатського обласного краєзнавчого музею.	Мукачівський центр туризму, краєзнавства учнівської молоді вул. Берегівська, 23, тел (03131) 2-32-89 МКП “Меридіан” м. Мукачеве, вул. Пушкіна, 13/3 тел. (03131) 2-14-29, 5-41-08
9.	“Знайомство з архітектурною пам'яткою XIV ст.” (Невицький замок)	м. Ужгород – с. Невицьке	Замок уперше згадується на початку XIV ст. як опорний пункт місцевої феодалної фронти проти королівської влади Карла Роберта Анжу. У 1644р. під час релігійних війн трансільванський князь Дьордь II	Закарпатський обласний центр туризму, краєзнавства, екскурсій і спорту учнівської молоді

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			Ракоці повністю зруйнував його	м. Ужгород, вул.Висока, 8 тел.. (03122) 3-25-69, 3-41-45
Івано-Франківська область				
1.	„Екскурсія до Національного заповідника Давній Галич”	м. Івано-Франківськ – с. Ямниця – с. Вікторівна – с. Крилос (з відвідуванням музею народної архітектури і побуту Прикарпаття та музею історії Галича) – м. Галич (з відвідуванням пам’ятника Данилу Галицькому, церкви Різдва Христового та Старостинського замку)	Визначна пам’ятка історії культури та архітектури 12-14 століття	Івано-Франківський обласний комунальний центр туризму краєзнавства учнівської молоді м. Івано-Франківськ, вул. Нечуя-Левицького, 19, т. 8(0342) 58-34-14, 584596
2.	” Святиня українського православ’я”	м. Івано-Франківськ – с. Лисень – смт. Солотвино – с. Манява	Хресто-Воздвиженський Манявський монастир - пам’ятка історії та архітектури 17 століття. Головна церква збудована у 1611 році.	Івано-Франківський обласний комунальний центр туризму краєзнавства учнівської молоді вул. Нечуя-Левицького, 19, т. 8(0342) 58-34-14, 58-45-96
Київська область				
3.	„Архітектура та побут українців XII – XIX ст.” (Музей народної архітектури та побуту. м. Переяслав-Хмельницький)	м. Київ – м. Переяслав-Хмельницький	Музей історико-етнографічного заповідника „Переяслав”. Це один з перших музеїв не тільки в Україні, а й у колишньому Радянському Союзі, де зібрано архітектурні та побутові пам’ятки наших предків. Сучасна площа музею – 30 га. Центральне місце в експозиції займають селянські двори. Всього тут розмістилося 385 пам’яток народної архітектури та побуту, 20 дворів з хатами та господарськими будівлями, 23 приміщення різних установ, 20 тис. витворів мистецтв, зібраних у лісостеповій зоні України.	Центр творчості дітей та юнацтва Київщини. 09112, м. Біла Церква, б. 50-річчя Перемоги, 90. тел. (04463)6-46-45
м. Київ				
4.	”Народна творчість в архітектурі українського села 60-70 років XX ст.”	Музей бджільництва – Голосіївський ліс	Ландшафтний комплекс під відкритим небом (Музей народної архітектури та побуту України) відкрито у 1969 році. На площі близько 150 га представлено	Міжнародний центр дитячо-юнацького туризму, вул. Саперне поле, 26,

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії тел/факс 529-43-58
			<p>пам'ятки (церкви, оселі, господарські споруди з начинням), що репрезентують побут та творчість мешканців різних історико-етнографічних та географічних смуг України. Представлені пам'ятки українського народного будівництва побудовані у XVI-XX ст. Експозиція музею включає близько 400 різноманітних будівель. В музеї діють експозиції: "Полісся", "Полтавщина-Слобожанщина", "Наддніпрянщина", "Поділля", "Карпати", "Південь України" та ін.</p> <p>В експозиції музею демонструються народні ремесла: писанкарство, плетіння з лози та соломи, вишивка, нанизування бісеру, гончарство, ковальство та ін., працюють виставки-продажі виробів народних майстрів України.</p> <p>На території музею знаходяться церкви Св. Архистратига Михаїла, Св. Великомучениці Параскеви, Св. Миколая та греко-католицька церква Покрови Пресвятої Богородиці, в яких проводяться богослужіння.</p>	
Кіровоградська область				
5.	"Вулицями старого міста" (оглядова по Кіровограду)	Фортеця Св. Єлісавети - Володимирський (Грецький) Собор – вул. Двірцева (Леніна) – театр - Палацовий комплекс	Знайомить з історико-культурними об'єктами міста: єдиною, що збереглась на сьогодні, земляною фортецею другої половини XVIII ст., архітектурою міста, театром – колискою українського професійного театру	Кіровоградський обласний центр туризму, краєзнавства спорту та екскурсій учнівської молоді. вул. Соколівська, 2, тел. (0522)23-41-27
Одеська область				
6.	"Стара Одеса" (по історико-архітектурному заповіднику, старому місту)	Соборна пл.- вул. Дерibasівська – вул. Гоголя - Приморський бульвар -Думська площа - Театральна пл. – Міський сад	Основні об'єкти екскурсії: Преображенський собор – збудований 200 років тому, зруйнований 1935 р. зараз відновлений. Пам'ятник М.С. Воронову зведений у 1863 р. Вул. Дерibasівська – одна з перших вулиць Одеси, багато архітектурних пам'яток та пам'ятників. Вул. Гоголя – заповідна частина міста. Приморський бульвар – заснований у 20-х роках 19 ст. містить	Одеський гуманітарний центр позашкільної освіти та виховання. 65056, м. Одеса, вул. Тініста, 4. тел. (0482) 68-49-18, 60-78-60 (туристсько-краєзнавчий відділ)

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			<p>низку пам'яток історії та архітектури: Воронцовський палац (1824 р.), Потьомкінські сходи (1841 р.), Пам'ятник Дюку де Рішельє (1827) та ін. Думська площа: Одеська міськрада (1834 р.), пам'ятник Пушкіну (1888 р.), Археологічний музей (1883 р.), Колишній "англійський" клуб (1840-1842 рр.), Літературний музей – колишній палац князів Гагаріних. Театральна площа: Театр опери і балету збудований 1887 року у двох стилях – віденський бароко та італійський ренесанс. Міський сад: містить скульптурний комплекс, скульптури як 19 ст., так і сучасні 20-21 ст. („Лев і левиця”, „12-й стілець”, „Л. Утьосов”, „відомий льотчик С. Уточкін”).</p>	
Рівненська область				
7.	“Волинські Афіни”	Рівне – Здолбунів –Острог - Межирічі	<p>Розповідь про найдавніший княжий рід Волині – князів Острозьких. Про відкриття першого навчального закладу Східної Європи – Острозької м. Острог: Острозький історико-культурний заповідник, краєзнавчий музей, музей нумізматики, музей книги. Музей Острозької академії: замок князів Острозьких – 14 ст., Богоявленська церква, синагога 16 ст., Луцька брама 16ст., татарська вежа 16ст. с. Межирічі: Троїцький монастир-фортеця (зараз чоловічий монастир) 16-18 ст., міська брама 16 ст.,під біля монастиря 16 ст. Бутанський ботанічний заказник (рідкісні рослини занесені до Червоної книги).</p>	Рівненська обласна станція юних туристів. 33000, м. Рівне, вул. С. Петлюри, 26. тел. (0362)26-55-59
Чернівецька область				
8.	“Сучасні Чернівці та їх історичне минуле”	Пл. Турецька – пл. Філармонії – вул. Горького – ЧПУ – вул. Університетська – Театральна пл. –Центральна пл. – Соборна пл.	Екскурсія по центральній частині міста знайомить з історичним минулим міста та його сучасним життям.	Чернівецький обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді. 58009, м. Чернівці, вул. Авангардна, 17. тел. (03722)4-18-00

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації, яка проводить екскурсії
9.	“Архітектурні ансамблі м. Чернівців”	Соборна пл. – вул. Л. Українки – вул. Коцюбинського – ЧНУ – вул. Університетська - Театральна пл. – Центральна пл. – вул. О. Кобилянської – собор Св. Духа – Ієзуїтський костел	Екскурсія знайомить з архітектурними перлинами Чернівців	Чернівецький обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді. 58009, м. Чернівці, вул. Авангардна, 17. тел. (03722)4-18-00
м. Севастополь				
10.	“Фортеці Херсонесу” (Генуезька фортеця Чембало) (Фортеця Каламита)	Севастополь – Балаклава – гора Фортечна Севастополь – Інкерман – плато Монастирської скелі	Пам’ятка археології VI-XV ст., що включає до себе фортецю Св. Миколая та місто Св. Георгія, залишки оборонних стін та веж. Пам’ятка оборонного значення VI-XV ст., що включає до себе залишки оборонних мурів та веж, більш ніж 200 штучних печер	Севастопольський центр дитячого і юнацького туризму та екскурсій 99011, м.Севастополь, вул. М.Музики, 5 тел. (0692) 544943, 545423 Національний історико-археологічний заповідник “Херсонес Таврійський”. 99001, м. Севастополь, вул. Древня, 1, тел. (0692)24-13-01

Україна у складі СРСР: Велика Вітчизняна війна 1941-1945 роки

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації, яка проводить екскурсії
м. Київ				
1.	“Пам’ятник народний (оглядова екскурсія до Меморіалу)”	м. Київ	Меморіал, відкритий 9 травня 1981 р., за розмірами та значенням колекції є одним з найбільших в Україні з воєнної тематики. Його зібрання нараховують понад триста тисяч унікальних експонатів, пам’яток історії та	Міжнародний центр дитячо-юнацького туризму, вул. Саперне поле, 26, тел/факс 529-43-58

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			культури: цінні колекції холодної та вогнепальної зброї, нагород, бойових прапорів, фотодокументів, листів та щоденників воєнного часу, предметів фронтового побуту. Під час екскурсій відповідна увага приділяється великомасштабним битвам, визвольним операціям на території Європи, створенню та діяльності антигітлерівської коаліції, спільним діям союзників по розгрому агресорів, руху Опору. Меморіальний комплекс включає в себе галерею з бронзовими горельєфами, статую Батьківщини-матері (вис 102 м.), будівлю музею, відкриті майданчики зі зразками військової техніки. У музеї щорічно експонуються десятки реліквійних виставок, які постійно оновлюються.	
Луганська область				
2.	“Герої-молодогвардійці”	м. Луганськ – м. Краснодар – музей „Молода гвардія” – меморіальний комплекс “Нескорені” – м. Ровеньки – музей “Пам’яті загиблих” – обеліск у Гримучому лісі – м. Луганськ	м. Краснодар: Музей “Молода гвардія” заснований у 1943 році, його експозиції присвячені однойменній підпільній організації. На місці страти молодогвардійців (шурф шахти №5-біс) збудовано меморіальний комплекс „Нескорені”. В підвалі міської лікарні м. Ровеньки знаходиться музей „Пам’яті загиблих”. В період окупації тут була фашистська в’язниця, в якій утримували та катували членів підпілля “Молода гвардія” Л. Шевцову, О. Кошового та інших.	“Музей молода гвардія”. 944 м. Краснодар, вул. Комсомольська, 6. т. (06435) 2-25-51. Луганський обласний центр дитячо-юнацького туризму і краєзнавства. м. Луганськ, Новий городок заводу ЖР, корп. 13 т. (0642)32-17-76
Одеська область				
3.	“По бойовим місцям Одеси”	Парк Шевченка – Алея Слави – с. Неруайське – музей “Партизанської слави”	Алею Слави відкрито у 1960 році. Там знаходяться могили героїв ВВВ, учасників оборони Одеси, партизанів і тих, хто визволяв Одесу. Алею Слави вінчає пам’ятник “Невідомому матросу”. Музей “Партизанської слави” складається з двох частин: під землею в катакомбах – своєрідний партизанський табір, де знаходилися всі необхідні підсобні приміщення: кухня, склад, штаб, майстерні, барикади, колодязь зв’язку, госпіталь та ін. У верхній	Одеський гуманітарний центр позашкільної освіти та виховання. 65056, м. Одеса, вул. Тіниста, 4. тел. (0482) 68-49-18,60-78-6. (туристсько-краєзнавчий від

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації, яка проводить екскурсії
			частині музею знаходяться експонати та фотографії пов'язані з діяльністю партизанського загону під керівництвом Молодцова-Бадаєва, а також інших загонів та груп, які діяли на території Одеської області і базувалися у катакомбах.	

м. Севастополь

4.	Малахів курган	м. Севастополь, Нахімовський район	Меморіальний комплекс, що нараховує більш 20 пам'ятників і меморіальних позначень, зв'язаних з подіями оборони Севастополя 1854-1855 р.м. і оборони 1941-1942 р.м., що включає музей в Оборонній вежі Корниловського бастиону.	Музей героїчної оборони і звільнення Севастополя, 99011, Історичний бульвар, тел. 54-29-26 Севастопольський міський центр дитячого та юнацького туризму та екскурсій, 99007, вул. Н.Музики, 5, тел. 54-54-23
----	----------------	---------------------------------------	--	--

Хмельницька область

5.	“Славутчина партизанська”	м. Славута - с. Стриган - с. Хоровиця - с. Голики - партизанські землянки на околиці м. Славуті	Вивчення партизанського руху на Славутчині. Центром партизанського руху були північні райони Хмельниччини. На базі чисельних підпільних організацій, які діяли в селах району в липні 1941 року в с.Стригани був організований партизанський загін під керівництвом школи Одухи Антона Захаровича. В Славуті був табір для військовополонених, які тікали в ліса і вливались в партизанські загоны.	Міський історичний музей, м.Славута, вул.Радянська,15 тел. (0384) 221573, Ковальчук Станіслав Францович, дирек
----	---------------------------	---	---	---

Літературна та культурна спадщина

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації, яка проводить екскурсії
----	-------------------------------------	---------	------------------	--

Дніпропетровська область

1.	“Чарівні джерела” (відвідання Творчого об'єднання “Петриківка”)	м. Дніпропетровськ - смт.Петриківка	Візитною карткою народного мистецтва Дніпропетровщини є смт.Петриківка, де здавна живуть народні майстри. Засновником Петриківки вважається останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калишевський. „Петриківський розпис” виник	Дніпропетровський обласний дитячо-юнацький центр міжнародного співробітництва м.Дніпропетровськ, вул.Овражна, 49,
----	---	-------------------------------------	---	--

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			ще в часи запорізьких козаків, у яких була традиція оздоблювати різні предмети, одяг, навіть зброю, рослинним орнаментом. Розпис називається петриківським, бо саме тут він оформився офіційно.	тел. (0562)470 312, 472 831
Львівська область				
2.	На батьківщину І.Франка – с.Нагуєвичі	м.Львів – с.Нагуєвичі	Меморіальна пам'ятка . Батьківщина українського письменника – Івана Франка. Відтворена садиба його батьків – хата, кузня, господарські будівлі.	Львівський обласний центр краєзнавства, екскурсій і туризму учнівської молоді Львів, вул..І.Франка, 156, тел. (0322) 764421 Музей Івана Франка в с.Нагуєвичі тел. (03244) 78777
Полтавська область				
3.	По Гоголівських місцях	м.Полтава – смт.Диканька - с.Гоголеве - с.Великі Сорочинці - м.Миргород –м. Полтава	Цікавий всеохоплюючий маршрут по теренах Полтавщини дозволяє доторкнутись до глибоких витоків літературної творчості письменника. Це своєрідна подорож у часі туди, де народився, жив і творив М.В.Гоголь. Тільки відвідавши Батьківщину письменника, можна збагнути його творчий доробок.	Полтавський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді м. Полтава, вул. Нечуя-Левицького, 4 тел.(05322) 24986, 74061 Полтавське бюро подорожей екскурсій “Еней”, м.Полтава вул..Леніна, 91, тел. (05322) 75363; Бюро молодіжного туризму “Полтава-Супутник”, м.Полтава, вул.Зигіна,1, тел. (05322) 73677
4.	Ознайомлення з традиційними народними промислами Полтавщини та народним мистецтвом: вишивкою, гончарством, писанкарством, художнім різьбленням та їх	Полтава – Решетилівка - Опішне	Розпочинається екскурсія у відділі етнографії Полтавського краєзнавчого музею, де представлені найкращі вироби народних умільців різних жанрів – своєрідна поезія витворів людських рук Продовжується – у Решетилівці на виробничому об’єднанні “Українські промисли”. Закінчується	Полтавський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді м. Полтава, вул. Нечуя-Левицького, 4 тел.(05322) 24986, 74061

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
	центрами –Полтавою, Решетилівкою та Опішнею		екскурсія в селищі Опішному, яке по праву вважається гончарною столицею України.	Полтавське бюро подорожей екскурсій „Еней”, м.Полтава,вул.Леніна, 91, тел..(05322) 75363; Бюро молодіжного туризму “Полтава-Супутник”, м.Полтава, вул.Зигіна,1, тел .(05322) 7 36 77; Національний музей-заповід українського гончарства смт.Опішне, вул..Партизанська,150, тел.(05322) 4 24 16
Сумська область				
5.	Розвиток освіти на Сумщині: Глухівський учительський інститут	Суми-Білопілля- Путивль- Глухів	Одним з найстаріших вузів України, центром просвітництва з потужним науково-методичним потенціалом став Глухівський й учительський інститут (нині Глухівський державний педагогічний університет) заснований в1874 році. Багато видатних діячів науки. освіти та мистецтва навчалась в ньому. За проектом київського архітектора П.Шлейхера для інституту було перебудовано земську лікарню. Першим директором був друг і вихованець видатного педагога К.Ушинського О.Білявський.	Глухівський педагогічний університет м.Глухів, вул.Кієво-Московська, 24, тел. (05444) 41-400
Тернопільська область				
6.	Історико-релігійна екскурсія до Зарваницького Марійського духовного центру.	м. Тернопіль - с. Струсів – с. Заздрість – с. Зарваниця	Релігійний центр, місце всенародних прощ.	Тернопільський обласний комунальний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, Тернопіль, вул. С.Качали, 3, (03551) 527141
Харківська область				
	“Чугуївщина – батьківщина видатного художника І. Ю. Рєпіна”	Харків – Чугуїв - Кочеток	Чугуїв (1638 р.) – перший форпост серед степів „Дикого поля” на березі річки Сіверський Дінець. Це місце пов’язане з життям І. Ю. Рєпіна.	Харківська обласна станція юних туристів 61091 м. Харків,

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			У с. Кочеток діє унікальний музей води.	вул. Танкопія, 15/2 т. (057) 392-30-14
Черкаська область				
8.	“Чигиринщина – колиска української державності”	м.Чигирин – Суботів – Холодний Яр	Огляд об’єктів: музей Б.Хмельницького, Замкова гора, бастион П.Дорошенка, музей археології, Іллінська церква, замчище родового маєтку Хмельницьких, Холодний Яр – лісове урочище, пам’ятник Максиму Залізняка, Мотронинський монастир.	Черкаський обласний центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді м.Черкаси, вул.Смілянська, 100/1-А, т. (0472)63-14-89щ
9.	“На Батьківщину Т.Г.Шевченка”	м.Черкаси - м.Сміла - м.Городище - с.Вільшана - с.Шевченкове - с.Моринці	Огляд об’єктів: будинок графа Енгельгарда, літературно-меморіальний музей Т.Г.Шевченка, батьківська хата Т.Шевченка, хата Якіма Бойка – діда Т.Шевченка, хата дяка (XIX ст.)	Черкаський обласний центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді м.Черкаси, вул.Смілянська, 100/1-А, т. (0472)63-14-89
Чернігівська область				
10.	“Чернігівська земля благословенна...”	Чернігів – Березна – Мена – Сосниця – Новгород – Сіверський - Чернігів	Відвідування Березнянського музею Г.Г. Вільовки, Менського зоопарку та краєзнавчого музею, Сосницького літературно-меморіального музею О.П. Довженка, Новгород-Сіверського архітектурно-історичного заповідника, музею “Слова о полку Ігоровім”, краєзнавчого музею	Чернігівський обласний центр дитячого та юнацького туризму і екскурсій. 14008, м. Чернігів, вул. Нахімова, 3, тел. (04622) 4-62-14

Природні пам’ятки та заповідники

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
Волинська область				
1.	Шацький національний природний парк.	смт.Шацьк	Створений у 1983 році з метою збереження озерного комплексу і мальовничих ландшафтів, для охорони рідкісних видів флори і фауни, використання рекреаційних ресурсів. Площа 32,8 тис.га. на території парку знаходиться 24 озера, найбільшим з яких є Світязь (глибина – 58,4 м), розташовано екологічні стежки «Світязянка» та «Лісова пісня». На берегах озер знаходяться бази відпочинку, спортивні та дитячі табори, санаторій «Лісова пісня», пансіонат «Шацькі озера», щорічно проводиться	Волинський обласний центр туризму, спорту та екскурсій Екскурсійний відділ тел. (03322) 4-81-54

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
			пісенний фестиваль «На хвилях Світязя».	
Закарпатська область				
2.	Карпатський біосферний заповідник.	Рахівський район.	Територія заповідника віднесена до найцінніших екосистем Землі і входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Це унікальний високогірний район України, де разом з природою збереглася самобутня гуцульська культура корінних жителів краю.	Карпатський біосферний заповідник 8 (03132) тел.2-21-93, 2-26-2 ТОК „Тиса” м. Рахів, вул. І.Франка,1 тел. (03132) 2-1165, 2-2252.
Київська область				
3.	Дендропарк “Олександрія” – перлина садово-паркового мистецтва України	м. Київ – м. Біла Церква	Архітектурно садовий комплекс закладений графінею Олександрою Браницькою наприкінці 18 – на початку 19 ст. Колекція парку налічує близько 1800 видів рослин. Пам’ятки архітектури: павільйон „Ротонда”, „Руїни”, колонада „Луна”, Китайський місток, джерело „Лев”, скульптура Меркурія, резиденція Браницьких. У парку в різний час зупинялися Г. Державін, О.С. Пушкін, Т.Г. Шевченко, Адам Міцкевич.	Центр творчості дітей та юнацтва Київщини. 09112, м. Біла Церква, б. 50-річчя Перемоги, 90. тел. (04463) 6-46-45
Сумська область				
4.	„Ландшафтні парки Сумщини”	м.Суми –м.Тростянець – урочище Нескучне – м.Суми	Маршрут екскурсії пролягає через мальовничі пейзажі сіл Сумського та Тростянецького районів. Кінцевим пунктом є огляд Тростянецького лісопарку. Площа парку -256 га. На території парку ростуть велетні дуби, кущі, знаходиться грот Німф, екзотична споруда , збудована у 1809 році на честь 100-річчя Полтавської битви князем О.Голіциним.	Тростянецький районний па. дітей та юнацтва м.Тростянець вул. Миру, 4
Тернопільська область				
5.	Заповідник "Медобори".	Гусятинський район.	Пам’ятка природи.	Тернопільський обласний комунальний центр туризму, краєзнавства, спорту та

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
				екскурсії, тел. 8 (0352) 527141
6.	Печера "Кришталева".	с. Кривче Борщівського району.	Геологічна пам'ятка природи.	м. Тернопіль, вул. С. Качали тел. 8 (0352) 52-71-41
Херсонська область				
7.	“Перлина Таврійського степу”	Херсон – Цюрупинське - с.Цукури – Чаплинка - Асканія-Нова	Головна цінність-заповідний цілинний степ площею 11 тис.га. В акліматизаційному зоопарку можна побачити безліч екзотичних тварин-зебр, буйволів, бізонів, антилоп, страусів. На ставках величезна кількість птахів, зібраних з усіх куточків земної кулі. В старовинному ботанічному парку представлено більш тисячі видів та різновидів дерев та кущів.	Херсонський обласний центр туристсько-краєзнавчої творчості учнівської молоді 73003, м. Херсон, пр-т Ушакова, 18/2. тел. (0552) 495344, 491997 тел/факс 494361
8.	“До царства птахів”	Херсон-Чорноморський заповідник	Це цілий комплекс заповідних територій, що включають крім біосферного резервату, орнітологічний заказник, ландшафтний природний парк і комплекс ботанічних територій. Тут можна побачити картину перекочівки десятка тисяч диких гусей, побачити та почути пташині базари, колонії пеліканів, тисячні зграї лебедів, що зимують.	Херсонська обл., м. Гола Пристань, вул. Лермонтова,1 т/факс (05539) 2-10-04 відділ науки екскурсовод Бахтіарова Людмила Іванівна
9.	“Нетішинський лісовий масив”	1,5 км. з Нетішина по лісовому масиву навколо міста	Ознайомлення з природною спадщиною лісового масиву околиці Нетішина. Наприкінці XVIII ст. був закладений ландшафтний парк. Основними породами є дуб, граб, сосна, акація, клен.	Буйністрович Ольга Юріївна керівник гуртка екологічного краєзнавства м. Нетішин, пр.Миру, 10, кв. тел. (03848) 93466
Черкаська область				
10.	Канівський природний заповідник.	м. Канів.	(вихідні : субота, неділя) вхід - безкоштовний музей та могила Біляшівського; природничий музей; екскурсія по заповіднику (екологічна стежка); Княжа гора.	Черкаський обласний Центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді 18008, м.Черкаси, вул. Смілянська, 100/1-а, тел/ф 8(0472) 63-14-89.
12.	Державний історико- культурний заповідник	с. Прохорівка.	Археологічні пам'ятки; “Рожева криниця”; геологічні пам'ятки; пам'ятники боїв на Букринському	Черкаський обласний центр туризму, краєзнавства і

№№	Тема навчально-тематичної екскурсії	Маршрут	Коротка анотація	Адреса та телефон організації яка проводить екскурсії
	“Трахтемирів”.		плацдармі.	екскурсій учнівської молоді 18008, м.Черкаси, вул. Смілянська, 100/1-а, тел/ф 8(0472) 63-14-89.
13.	Дендрологічний парк “Софіївка”.	м. Умань.	Пішохідна екскурсія містом, краєзнавчий музей, центр Хасидського руху.	Черкаський обласний центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді 18008, м.Черкаси, вул. Смілянська, 100/1-а, тел/ф 8(0472) 63-14-89.

Календар свят

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВНІ СВЯТА

1 січня	Новий рік
7 січня	Різдво Христове
8 березня	Міжнародний жіночий день
	Пасха (Великдень)
1 травня	День міжнародної солідарності трудящих
2 травня	День міжнародної солідарності трудящих
9 травня	День Перемоги
	Трійця
28 червня	День Конституції України
24 серпня	День незалежності України

ПРОФЕСІЙНІ ТА НЕОФІЦІЙНІ СВЯТА

20 січня	День Автономної Республіки Крим
22 січня	День Соборності України
25 січня	Тетянин день
27 січня	Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту
29 січня	День пам'яті Героїв Крутів
15 лютого	День вшанування учасників бойових дій на території інших держав
21 лютого	Міжнародний день рідної мови
23 лютого	День захисника Вітчизни
1 березня	Всесвітній день цивільної оборони
8 березня	Міжнародний день боротьби за права жінок і міжнародний мир ООН
21 березня	Всесвітній день поезії
27 березня	Міжнародний день театру
1 квітня	День сміху
1 квітня	Міжнародний день птахів
2 квітня	Міжнародний день дитячої книги
7 квітня	Всесвітній день здоров'я
11 квітня	Міжнародний день звільнення в'язнів фашистських концтаборів
12 квітня	Всесвітній день авіації і космонавтики
3-я субота квітня	День довкілля
22 квітня	Міжнародний день Землі
24 квітня	Міжнародний день солідарності молоді
26 квітня	Міжнародний день пам'яті жертв радіаційних аварій та катастроф
29 квітня	Міжнародний день танцю
3 травня	День Сонця
8 травня	Всесвітній день Червоного Хреста та Червоного Півмісяця
8-9 травня	Дні пам'яті та примирення, присвячені пам'яті жертв Другої світової війни
2-а неділя травня	День Матері

15 травня	Всесвітній день родини (Міжнародний день сім'ї) Всеукраїнський день сім'ї
3-я субота травня	День Європи
3-я субота травня	День науки
3-я неділя травня	День молодіжних та дитячих громадських організацій
3-я неділя травня	Всесвітній день пам'яті людей, які померли від СНІДу
18 травня	Міжнародний день музеїв
24 травня	День слов'янської писемності і культури
24 травня	Європейський день парків
31 травня	Всесвітній день без тютюну (проти тютюну та тютюнопаління)
1 червня	Міжнародний день захисту дітей
5 червня	Всесвітній день охорони навколишнього середовища (Всесвітній день довкілля)
14 червня	Всесвітній день донора
22 червня	День Скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні
28 червня	День Конституції України
остання неділя червня	День молоді
1-а неділя липня	День флоту України (в минулому - День Військово–Морських Сил Збройних Сил України)
11 липня	День шоколаду
20 липня	Міжнародний день шахів
12 серпня	Міжнародний день молоді (див. також Всесвітній день молоді 10 листопада)
23 серпня	День Державного Прапора України
Остання субота серпня	День авіації України
Остання неділя серпня	День шахтаря
1 вересня	Всесвітній день миру
1 вересня	День знань
2-а субота вересня	День фізичної культури і спорту
2-а неділя вересня	Міжнародний день пам'яті жертв фашизму
8 вересня	Міжнародний день письменності (грамотності)
15 вересня	Міжнародний день демократії
3-й вівторок вересня	Міжнародний день миру
21 вересня	День миру
22 вересня	День партизанської слави
26 вересня	Європейський день мов
27 вересня	Всесвітній день туризму. День туризму

30 вересня	Всеукраїнський день бібліотек
1 жовтня	Міжнародний день музики
1 жовтня	Міжнародний день людей похилого віку
1 жовтня	День ветерана
1-а неділя жовтня	День працівників освіти
4 жовтня	Всесвітній день тварин
5 жовтня	Всесвітній день вчителів
14 жовтня	День українського козацтва
22 жовтня	Міжнародний день шкільних бібліотек
1-а субота листопада	Всесвітній День чоловіків
3 листопада	День дошкільника
9 листопада	День української писемності і мови
10 листопада	Всесвітній день молоді (див. також Міжнародний день молоді 12 серпня)
16 листопада	Міжнародний день толерантності (терпимості)
17 листопада	Міжнародний день студентів
20 листопада	Всесвітній день дітей
21 листопада	Всесвітній день привітань
22 листопада	День Свободи (України)
1 грудня	Всесвітній день боротьби зі СНІДом
3 грудня	Міжнародний день інвалідів
5 грудня	Всесвітній день волонтерів
6 грудня	День Збройних Сил України
14 грудня	День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС
20 грудня	Міжнародний день солідарності людей

Народні свята

7 січня	Різдво Христове. Святвечір. Коляда
13-14 січня	Свято Маланки (Щедрий вечір) та Василя (Старий Новий
19 січня	Водохреща
14 лютого	День святого Валентина
15 лютого	Стрітєння
7 квітня	Благовіщення
	Масляна Великдень (за лунно-сонячним календарем) Трійця. Зелені свята (50-й день Великодня)
7 липня	Івана Купала
19 серпня	Преображення або Другий (Яблучний) Спас
27 вересня	Здвиження
14 жовтня	Покрова
19 грудня	Свято Миколая

- <http://childbooks.blox.ua/html> – веб-сайт „Книги для дітей”
- <http://abetka.ukrlife.org/> – веб-сайт для дітей „Весела абетка”
- <http://www.abetka-logopedka.org/> – веб-сайт „Світ дитини”
- <http://www.kazka.in.ua/> – веб-сайт „Українська казка”
- http://www.ae-lib.org.ua/_lit_child.htm – веб-сайт „Дитяча література”
- <http://www.levko.info/> – дитячий сайт „Левко”
- <http://www.mysl.lviv.ua/> – веб-сайт „Країна міркувань”
- <http://slovogray.narod.ru/> – літературний сайт Ігоря Січовика
- <http://dytjachi-virshi.org.ua> – авторський сайт „Віршики пана Назара”

Освітньо-інформаційні ресурси

- <http://teacher.at.ua/> – веб-сайт „Вчитель вчителю, учням та батькам”
- www.balachka.com – веб-сайт „Пиши українською”
- <http://bibliyna-istoriya.org.ua/> – веб-сайт „Біблійна історія”
- <http://cikave.org.ua/pro-sajt/> – веб-сайт „Цікаво про цікаве”
- <http://www.ukr-tur.narod.ru/> – веб-сайт „Світ географії та туризму”
- www.akBooks.com.ua – веб-сайт „Академічна книгарня@онлайн”
- Lcorp.ulif.org.ua – український лінгвістичний портал «Словники України»
- <http://www.idea-ukraine.org/> – проект „Відкритий світ інформаційних технологій”

Інтернет-сайти бібліотек та електронних бібліотек

- <http://www.4uth.gov.ua/> – веб-сайт Державної бібліотеки України для юнацтва (Київ)
- <http://www.chl.kiev.ua/> – веб-сайт Національної бібліотеки України для дітей
- <http://www.nbuv.gov.ua/> – веб-сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Київ)
- <http://www.bukvoid.com.ua/> – веб-сайт „Буквоїд”
- <http://www.nplu.org/> – веб-сайт Національної парламентської бібліотеки України (Київ)
- <http://www.ukrbook.net/> – веб-сайт Книжкової палати України імені Івана Федорова (Київ)
- <http://library.zntu.edu.ua/res-libr-el.html> – веб-сайт „Бібліотеки в мережі Internet”
- <http://lyarota.boom.ru/lib.htm> – колекція посилань на кращі електронні бібліотеки
- <http://book.uraic.ru/ssylki/biblioteki> – Інформаційно-довідковий портал „Library.ru”
- <http://www.loc.gov/> – веб-сайт Бібліотеки Конгресу США
- www.bnf.fr/ – Bibliothèque Nationale или BNF) — веб-сайт Національної бібліотеки Франції
- www.bl.uk/ – веб-сайт Британської бібліотеки

Інтернет-сайти музеїв та картинних галерей України

- <http://prostir.museum/> – портал „Музеи України”
- <http://www.prostir.museum/sites/ua> – веб-сайт „Музейний простір України”
- <http://namu.kiev.ua/> – веб-сайт Національного художнього музею України
- <http://www.warmuseum.kiev.ua/> – веб-сайт Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років
- <http://hutsul.museum/> – веб-сайт Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття
- <http://museum.odessa.net/fineartsmuseum/> – веб-сайт Одеського художнього музею
- <http://www.archaeology.odessa.ua/> – веб-сайт Одеського державного археологічного музею
- <http://www.oweamuseum.odessa.ua/> – веб-сайт Одеського музею західного і східного мистецтва
- <http://muzey.vn.ua/> – веб-сайт Вінницького обласного краєзнавчого музею
- <http://www.museum.lviv.ua/> – веб-сайт Львівського музею історії релігії
- <http://lvivgallery.org/> – веб-сайт Львівської національної галереї мистецтв
- <http://honchar.org.ua/> – веб-сайт Музею І.М. Гончара
- <http://www.chersonesos.org/> – веб-сайт Національного заповідника „Херсонес Таврійський”
- <http://www.tmf-museum.kiev.ua/> – веб-сайт Державного музею театрального, музичного і кіномистецтва України

Інтернет-сайти світових музеїв та картинних галерей

- <http://poklonnayagora.ru/> – веб-сайт Центрального музею Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (Росія)
- <http://www.muar.ru/> – веб-сайт Державного музею архітектури ім. А.В. Щусєва (Росія)
- <http://www.spbmuseum.ru/> – веб-сайт Державного музею історії Санкт-Петербурга
- <http://www.vmdpni.ru/> – веб-сайт Всеросійського музею декоративно-прикладного і народного мистецтва
- <http://www.mmoma.ru/> – веб-сайт Московського музею сучасного мистецтва
- <http://www.polotskmuzey.vitebsk.by/> – веб-сайт Національного Полоцького історико-культурного музею-заповідника (Білорусь)
- <http://www.palacegomel.by/> – веб-сайт Гомельського палацово-паркового ансамблю (Білорусь)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Л.Ф. Анн Психологический тренинг с подростками. — СПб.: Питер, 2001, - 271 с.
2. Іван Дмитрович Бех. Виховання особистості: У 2 кн. — Кн. І: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Наук, видання. — К.: Либідь, 2003. І 280 с.
3. Іван Дмитрович Бех. Виховання особистості: У 2 кн. — Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: Наук, видання. — К.: Либідь, 2003. — 344 с,
4. Іван Дмитрович Бех. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наукове видання - К.: Либідь, 2006. - 272 с.
5. Д. Білоус. Диво калинове: Вірші: Для мол. та сер. шк. віку / Худ. О.І.Коелц- К.: Веселка, 1988. - 158 с.
6. Григорій Ващенко. Виховання волі і характеру: Підручник для педагогів. — К Школяр, 1999. - 385 с.
7. Григорій Ващенко. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. — К Українська Видавнича Спілка, 1997. — 441 с.
8. Григорій Ващенко. Твори. — Том 4: Праці з педагогіки та психології. — К.: Школяр Фада ЛТД, 2000. -416 с.
9. Весняні свята / Упоряд.: Л.Шелестова, Н.Чиренко. — К.: Шкільний світ, 2007. -128 с.
10. Виховання моральності підростаючого покоління: Науково-метод. посіб. К.І.Чорна та ін.; За ред. К.І.Чорної. — К.: Богдана, 2005. — 288 с.
11. Виховні бесіди: 9-11 класи / Упоряд. Л.Шелестова, Ю.Царенко. — К.: Ред загальнопед. газет, 2004. — 112 с.

12. Виховні бесіди: 5-8 класи / Упоряд. Л.Шелестова, Ю.Царенко. — К.: Ре; загальнопед. газет, 2004. — 128 с.
13. Виховні технології /Упоряд. В.Варава, В.Зоц. — К.: Ред. загальнопед. газети 2004. - 120 с.
14. Вишиванка на свято: Збірка сценаріїв для організації позакласної виховної роботи з учнями школи I ступеня /Єщенко О.Л., Колумбет Н.Є., Коляда С.В., Кравченко Т.Д., Мартиненко Н.М., Невідомська Н.Ф., Петровська Т.В.; Уклад, Т.В.Петровська/. — К.: Альтерпрес, 2006. — 100 с.
15. Вишневская С.Ю., Либерман А.А., Патракеева В.А., Репина О.К. Создание развивающего пространства для подростков (методическое пособие). — М. Сентябрь, 2005. - 128 с.
16. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси.- Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г.Ващенко, 1996. — 238 с.
17. В1Л/СН1Д: Відчуй себе захищеним // Шкільний світ 2004. - №25-28. - 190 с.
18. Владимирська Г., Владимирський П. Мистецтво ігрового виховання. - Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2006. — 158 с.
19. Вміємо учитися — любимо веселитися: сценарії виховних справ// Початкова освіта (Шк. світ). - Серпень 2006. — №30-31. — 63 с.
20. В.В. Воронов. Технология воспитания: Пособие для преподавателей вузов, студентов и учителей. — М.: Школьная Пресса, 2000. — 96 с.
21. Ніна Ганнусенко. Етнохудожнє виховання школярів у позаурочний час Метод, рекомєнд. - К.: ТОВ "ХІК", 2004. - 93 с.
22. Години спілкування в 9-11 класах / Упоряд. Л.Шедестова, Н.Чиренко. — К.: Вид. дім "Шкіл, світ": Вид. Л.Галіцина, 2006. — 128 с.
23. Години спілкування в початковій школі / Упоряд. О.Кондратюк, В і В.Кравчина. — К.: Вид. дім "Шкіл, світ": Вид. Л.Галіцина, 2006. — 120 с.
25. Дем'янюк Т.Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі: науково-методичний посібник. — Суми: Видавництво "Антей", 2006. — 384 с.
26. Дитячий фольклор / Упорядник. Г.В.Довженок. — К.: Дніпро, 1986. КІІ с.
27. Екологічне виховання в початковій школі / Упоряд.: І.Васильченко, І Кондратюк. — К.: Ред. загальнопед. газет, 2005. — 128 с.
28. І.Г. Єрмаков. Виховання життєтворчості: моделі виховних систем. — К: "Основи", 2006. — 224 с.
- 29 Катерина Журба. Виховання духовної культури у підлітків: Методичні рекомендації. — К.: ТОВ "Інфодрук", 2004. — 114 с.
- 30 К.О. Журба. Основи виховання моральності. Виховання гуманістичних цінностей у молодших підлітків // Класний керівник. — 2007. - №8 (жовтень). — 4.0.
- 31 К.О. Журба. Основи виховання моральності. Виховання гуманістичних цінностей у молодших підлітків // Класний керівник. — 2007. - №9 (листопад). — 4.0.

- 32 К.О. Журба. Основи виховання моральності. Виховання гуманістичних цінностей у молодших підлітків // Класний керівник. – 2007. - №10 (листопад). – 2.0.
- 33 К.О. Журба. Основи виховання моральності. Виховання гуманістичних цінностей у молодших підлітків // Класний керівник. – 2007. - №11 (грудень). – 1.0.
- 34 К.О. Журба. Основи виховання моральності. Виховання гуманістичних цінностей у молодших підлітків // Класний керівник. – 2007. - №12 (грудень). – 1.0.
- 35 К.О. Журба. Основи виховання моральності. 6 клас / К.О.Журба // Класний керівник. – 2008. – № 4 (16) - 9 (21). – 256с. – 10,7.
- 36 Є.В. Івашина, Ткачук Л.Ф. Абетка етикету спілкування: Для учнів 2-3в. - К.: Магістр-5, 1998. - 96 с.
- 37 В.Ф. Калошин, Н.В. Вельбовець., М.П Владко Неприборкані думки про виховання: Посібник для батьків. — Біла Церква: КОПОПК, 2006— ПО с.
- 38 Каникулы: игра, воспитание: О педагогическом руководстве игрой школьников: Кн. для учителя / Под ред. О.С.Газмана. — М.: Просвещение, 1988. — 160 с.
- 39 С.Г.Карпенчук. Самовиховання особистості: Науково-метод. посібник. І ІЗМН, 1998. - 216 с.
- 40 С.Г. Карпенчук. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. — 2-е вид., — К.: Вища школа, 2005. — 343 с.
- 41 Р. Кемпбелл Як по-справжньому любити свою дитину: Пер. з англ. — Черкаси: Смірна, 2005. — 150 с.
- 42 Р. Кемпбелл. Как справляться с гневом ребенка: Пер. с англ. — 5-е изд. — : Мирт, 2002. - 192 с.
- 43 В.Киричок. Виховання гуманістичних цінностей учнів 1-2-х класів: для проведення виховних занять у позаурочній діяльності / В. Киричок // Класний керівник. – 2009. – № 3 (39). – С. 2-41. – 4,3.
- 44 В. Киричок. Виховання гуманістичних цінностей учнів 3-х класів: для проведення виховних занять у позаурочній діяльності / В. Киричок // Класний керівник. – 2009. – № 4 (40). – С. 2-41. – 3,4.
- 45 В. Киричок. Виховання гуманістичних цінностей учнів 4-х класів: для проведення виховних занять у позаурочній діяльності / В. Киричок // Класний керівник. – 2009. – № 6 (42). – С. 2-43. – 4,0.
- 46 С. Коваленко. Колективні творчі справи в початковій школі: "Сонячна Подорож". — К.: Вид. дім. "Шк. світ": Вид. Л.Галіцина, 2006. — 128 с.
- 47 Концепція превентивного виховання дітей і молоді: Затв. Президією АПН України 25.02.98 р. Протокол № 1-7 /3-21 / В. Оржеховська, О. Пилипенко // Життєтворчий потенціал реабілітаційної педагогіки: Роздуми над пробл. : Збірн / медико-оздоров. соц.-реабілітац. центр для неповноліт. – К. : 2002. – С. 273-278.
- 48 Н.Г. Красоткіна. Свято в школі "Мово рідна моя, не мовчи!". — Випуск II - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. — 316 с.

49 І.М. Кухар. Основи гуманістичної моралі. 7 клас: Методичний посібник / Ірина Миколаївна Кухар // Класний керівник. – 2008. – №13-14. – 63с. – 7,8.

50 Г.П. Лянна, Т.В. Говорун, Н.О Шкарпітько, Н.В. Яременко. Формування гендерної культури школярів: Навчально-методичні матеріали з гендерного виховання. — Ірпінь, 2004. — 84 с.

51 Е.М. Минкин. От игры к знаниям: Пособие для учителя. — 2-е дораб. — М.: Просвещение, 1987. — 192 с.

52 Мир детства: Подросток / Под ред. А.Г.Хрипковой; отв. ред. Г.Н.Филонов, - 2-е изд., доп. — М.: Педагогика, 1989. — 288 с.

53 Мовчун А.І. Абетка моральності: Що в характері твоїм? / А.І.Мовчун, Л.В.Мовчун. — К.: Навчальна книга, 2004. — 271 с.

54 Народ скаже — як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки. — К.: Веселка, 1985. — 114 с.

55 На свято з радістю йдемо: Збірник сценаріїв // Шкільний світ. — Липень 2004. - №27-28. - 112 с.

56 Оржеховська В.М., Габора Л.І. Збереження репродуктивного здоров'я неповнолітніх: Навч.-метод, посіб. /Оржеховська В.М./— К.: Тов. "ХІК", 2004. — 124 с.

57 Оржеховська В.М., Тарасова Т.В. Духовність — це здоров'я молодого покоління: Навч.-метод, посібник. /Оржеховська В.М./ — Вид. 2-е, доп. — Тернопіль, 2005. — 216 с.

58 Оржеховская В. М. Использование интерактивных технологий в превентивном воспитании детей и молодёжи: [учеб.-метод. пос.] / В. М. Оржеховская, Т. Е. Федорченко. – К. : ООО “Интерпринт”, 2005. – 130 с.

59 Оржеховская В. М. Твой выбор – ответственное поведение: [учеб.-метод. пос.] / [В. М. Оржеховская, Т. Е. Федорченко, Л. И. Габора, Е. Н. Гасникова.] – К. : ООО “Интерпринт”, 2005. – 148 с.

60 Оржеховська В. М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки: [навч.-метод. пос.] / В. М. Оржеховська, В. Є. Виноградова-Бондаренко – К. : Вид-во ТОВ Інфодрук, 2004. – 178 с.

61 Орієнтовний зміст виховання в національній школі: Методичні рекомендації / Кол. авт. за заг. ред. Є.І.Коваленко. — К.: ІЗМН, 1996.- 136 с.

62 Е.А. Пінковська. Духовне материнство. — Фастів: Поліфаст, 2006. І 124 с.

63 Покажчик матеріалів на допомогу вчителю, класному керівнику для підготовки сценаріїв шкільних свят // Сільська школа України. — Липень 2005,- №19-20. - Спецвипуск. — С.71-72.

64 Покличемо у гості свято: Сценарії позакласних заходів // Початкова освіта (Шк. світ). - Серпень 2005. - №31. - 40 с.

65 Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України - 2000. - №22. - С.3-7.

66 Е.А. Помыткин. 12 путей духовности: Учебное пособие. — К.: Освита Украины, 2007. - 80 с.

- 67 Права дитини: Збірник документів / Упоряд. В.В.Усенко. — Львів: Оксарт, 1995. - 109 с.
- 68 Правда про алкоголь та куріння. — К.: Київський міський центр здоров'я, 2007. - 24 с.
- 69 Практическое руководство по использованию игр в воспитательной работе / И.В.Макаренко (авт.-сост.). — Ставрополь, 1993. — 60 с.
- 70 Практична педагогіка виховання: Посібник з теорії та методики виховання / Упоряд. Г.І.Іванюк; За ред. М.Ю.Красовицького. — К.-Івано-Франк.: Плай, 2000. -217 с.
- 71 Предотвращение торговли людьми: Учебно-метод. пособие. — Х.: Изд.-во Нац. ун.-та внутр. дел, 2001. — 174 с.
- 72 Продовжуємо діалог: Навчальний посібник для підлітків 11-13 років / [Кириленко С.В., Косарева Н.І., Сомова І.Г., Ткачук І.І., Шаповалова В.А.] — К: Вістка, 2006. - 80 с.
- 73 Програма „Виховання гуманістичних цінностей в учнів 1-9 класів” / [К.О.Журба, В.А.Киричок, І.М.Кухар, К.І.Чорна] // Класний керівник. — 2008. — № 17-18. — 58 с. — 5,0.
- 74 Професійне самовизначення старшокласників: Метод, посіб. / Упоряд, Л.Шелестова. — К.: Вид. дім. "Шк. світ": Вид. Л.Галіцина, 2006. — 128 с.
- 75 Профілактика злочинності і проявів насилля серед неповнолітніх у законодавстві та практиці зарубіжних країн: Збірка довідкових матеріалів / Упоряд. В.С.Москаленко; За ред. Б.М.Жебровського. — К.: Вид.-во Європейського університету, 2007. — 106 с.
- 76 А.О.Рудакова. Профілактика йододефіцитних захворювань: Методичний посібник для вчителів. — К.: Центр сучасних інформаційних технологій, Дитячий Фонд ООН (ІЖІСЕР), "Акві-К", 2003. — 50 с.
- 77 Свята у школі: Сценарії // Шкільний світ. — Серпень 2004. — №29-32.
- 78 Свята у школі: Сценарії // Шкільний світ. — Липень 2006. — №25-28.
- 79 Свято у школі: Збірник сценаріїв у двох частинах. — Ч.І / Укладачі: І М. Бачинська, Ю.М.Половинчак, Н.В.Яременко. — Біла Церква, 2003. — \ 35 с.
- 80 Свято у школі: Збірник сценаріїв у двох частинах. — Ч.ІІ / Укладачі: М. Б. Бачинська, Ю.М.Половинчак, Н.В.Яременко. — Біла Церква, 2003.— \20 с.
- 81 Селиванов В.С. Основы общей педагогики: Теория и методика воспитания: пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.А.Сластенина. — изд., испр. — М.: Изд. Центр "Академия", 2002. — 336с.
- 82 Система громадянського виховання в школі / Упоряд. Ж.Сташко. — К: цім "Шкіл, світ": Вид. Л.Галіцина, 2006. — 128 с.
- 83 Сценарії народних свят / Упоряд. Л.Курінчук. — К.: Редакція педагогічних газет, 2003. — 112 с.
- 84 Тарасенко Т.Ф. Паросток. Методика гуманістичного виховання молодших школярів засобами природи. 1-4 класи: Посібник для вчителя./Т.Ф. Тарасенко/ — Тернопіль: Мінімальна книга — Богдан, 2003. — 144 с.
- 85 Трухін І.О. Основи шкільного виховання: Навч. посібн. / І. Трухін, О. Шпак. — К: вид-во навчальної літератури, 2004. — 368 с.

86 Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид. / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюр, Т.В.Космічна та ін. — К.: Либідь, 1994. — 256 с.

87 Учнівське самоврядування: проблеми функціонування та перспективи розвитку [практико зорієнтований посібник] // [Г.О.Терпиловська. У.Т.Борушевська, Г.Г.Ковганич та інші] — К.: ТОВ «Енергія плюс», 2008. 176 с.

88 Кроки до здоров'я: Навч.-метод, посіб. /Федорченко Т.Є., Тарасова Т.В./ —І Вид. друге, доп. — Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2005. — 144 с.

89 Федорченко Т. Є. Дитяча агресивність : проблеми, профілактика: [навч.-метод. посібник] за заг. ред. В.М.Оржеховської – Черкаси : Чабаненко Ю., 2010. – 269 с.

90 Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: [монографія] Тетяна Євгенівна Федорченко. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А. – 2009. – 358 с.

91 Федорченко Т. Є. Профілактика правопорушень підлітків в діяльності шкіл і правоохоронних органів: [навч.-метод. посібник] / Ковальчук М. Я. / за заг. ред. В.М. Оржеховської. – Івано-Франківськ, 2007. – 210 с.

92 Федорченко Т. Є. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів: [навч.-метод. посібник] / Федорченко Т. Є., Потапова О. В. / за заг. ред. В.М. Оржеховської. – Запоріжжя : “АА Тандем”. 2008. – 236 с.

93 Хочу і можу бути здоровим. / Робочі зошити для учнів 1-4 класів. [Федорченко Т. Є., Габора Л. І., Козоріз С. О., Крикун Л. А.] – Черкаси : Вид. Чабаненко, 2007. – 125 с.

94 Хочу і можу бути здоровим. / Методичні рекомендації для вчителів I-IV класів. [Федорченко Т. Є., Козоріз С. О., Крикун Л. А., Габора Л. І.] – Черкаси : Вид. Чабаненко, 2007. – 176 с.

95 Федорченко Т. Є. Робота школи з профілактики вживання учнями психоактивних речовин: стратегії, технології: [навч.-метод. посібник] / Федорченко Т. Є., Топчій І. В. / за заг. ред.. В.М. Оржеховської. – Черкаси : Вид. Чабаненко, 2009. – 248 с.

96 Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків . Навч.-метод, посіб. / [О.В.Вінда, О.П.Коструб, І.Г.Сомова, М.М.Галябарник, С.В.Кириленко.] — 3-тє вид., переробл. і доп. К.: Вістка, 2006. - 304 с.

97 Цікаве дозвілля дітям /Упоряд. Л.В.Магда. — К.: Будівельник, 1993. -95 с.

98 Чемпен Г., Кэмпбелл Р. Пять путей к сердцу ребенка: Пер. с англ. /Г. Чемпен, Р. Кэмпбелл/ -СПб.: Христианское общ.-во "Библия для всех", 2005. — 272 с.

99 Чемпен Г. Пять путей к сердцу подростка: Пер. с англ. /Г.Чемпен/ — СПб.: Христианское общ.-во "Библия для всех", 2005. — 322 с.

100 Чорна К.І. Основи гуманістичної моралі (факультативний курс для 9 кл.): [методичний посібник] / Катерина Іванівна Чорна // Класний керівник. – 2009. – № 9-10 (45-46). – С. 2-63. – 4,0.

- 101 Чорна К.І. Основи гуманістичної моралі (факультативний курс для 9 кл.): [методичний посібник] / Катерина Іванівна Чорна // Класний керівник. – 2009. – № 11-12 (47-48). – С. 2-47. – 2,0.
- 102 600 задач на сообразительность: Энциклопедия. — Донецк: Сталкер, 1998. - 512 с.
- 103 Шкільна І.М. Основи гуманістичної моралі. 8 клас / І.М.Шкільна // Класний керівник. – 2009. – № 15-16 (51-52). – С. 2-47. – 4,5.
- 104 Шкільна І.М. Основи гуманістичної моралі. 8 клас / І.М.Шкільна // Класний керівник. – 2009. – № 17-18 (53-54). – С. 2-47. – 4,5.
- 105 Шкільні свята // Сільська школа України. — Липень 2005. — №19-20. Спецвипуск. — С.71-72.
- 106 Школа проти СНІДу: Інформаційно-методичні матеріали для класного керівника / Упоряд. І.Голендер. — Тернопіль: Мандрівець, 2006.— 128 с.
- 107 Щербань П.М. Пам'ятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки: Навч посіб. /П.М. Щербань/ — К.: Вища школа, 2006. — 191 с.
- 108 Щуркова Н.Е. Собрание пестрых дел: Методический материал для работ с детьми. /Н.Е. Щуркова/ — 2-е изд., перераб. — М.: Новая школа, 1994.
- 109 Організація діяльності клубів інтелектуальних ігор у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. Н.В.Яременко. — Біла Церква: КОПОПК, 2004. - 176 с.
- 110 Яременко Н.В. Дозвіллезнавство: Навчальний посібник. /Н.В. Яременко/ — Фастів: Поліфаст 2007. - 460 с.
- 111 Яременко Н.В. Клуб інтелектуальних ігор. — К.: Вид. дім "Шкіл. Світ" Вид. Л.Галіцина, 2005. - 128 с.

ЗМІСТ

I. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА	1
II. ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ	3
III. ЧИННИКИ, ПРОЕКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД, СТРУКТУРА МОДЕЛІ, ПРИНЦИПИ МЕТА ТА ЗМІСТ ВИХОВАННЯ	5
IV. ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ.....	17
V. ЗМІСТ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	19
1. Ціннісне ставлення до себе.....	23
2. Ціннісне ставлення до сім'ї, родини, людей.....	28
3. Ціннісне ставлення до праці.....	32
4. Ціннісне ставлення до природи.....	36
5. Ціннісне ставлення до культури і мистецтва.....	40
6. Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави.....	44

Додаток

Проведення тематичних екологічних екскурсій, експедицій, маршрутів “вихідного дня”, виїзних форм навчання у школах та позашкільних навчальних закладах України	49
Перелік комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю (з відвідуванням визначних історичних, краєзнавчих, географічних, історичних, етнографічних об'єктів).....	59
Календар свят.....	83
Перелік онлайн-ресурсів, рекомендованих для дітей.....	86
Рекомендована література.....	89
Зміст	96